

РОЗВІДКИ

Ольга Ковалевська

ПРИРЕЧЕНИЙ НА ВІЧНЕ ПРОКЛЯТТЯ: ДОЛЯ ОБРАЗУ МАЗЕПИ НА ТЕАТРАЛЬНІЙ СЦЕНІ*

Історіографія XIX - початку XXI ст. налічує достатню кількість повідомлень, статей та монографій, які тим чи іншим чином висвітлюють питання популярності образу Мазепи в світовій літературі, живописі, музиці, театрі і навіть кіномистецтві¹. Така поширеність даного образу в творах мистецтва була тісно пов'язана з одним із напрямів світової культури - романтизмом. Прихильники романтизму шукали образи для власних творів у недалекому минулому. Їх цікавили особистості з сильним, пристрастним характером, які, опинившись у скрутних життєвих обставинах, під час найбільшого напруження духовних сил демонстрували взірці особистого героїзму. Характерним мотивом їхньої творчості була близькість людини і природних стихій, розпал пристрасті та боротьба людського духу проти реалій оточуючого світу. Тому не дивно, що митці звернули увагу на легендарні «мазепинські» сюжети і створили безліч варіантів їхньої інтерпретації. Як свідчить статистичний аналіз, проведений Наталі Марє, наслідком захоплення цими сюжетами стала поява 186 гравюр, 42 картин, 22 музичних творів, 17 літературних творів, шістьох скульптур².

Найменш висвітленим у літературі залишається питання використання образу Мазепи в різножанрових творах, написаних для виконання на сцені. Через брак відповідних джерел повноцінно реконструювати історію абсолютно усіх драматичних постановок, оперних вистав, музичних етюдів, пантомім та циркових номерів з відповідною назвою не уявляється можливим. Тому пропонуємо розглянути питання на підставі віднайдених матеріалів, які хронологічно охоплюють період з 1811 по 2004 р., а їх зміст дозволяє зробити певні висновки.

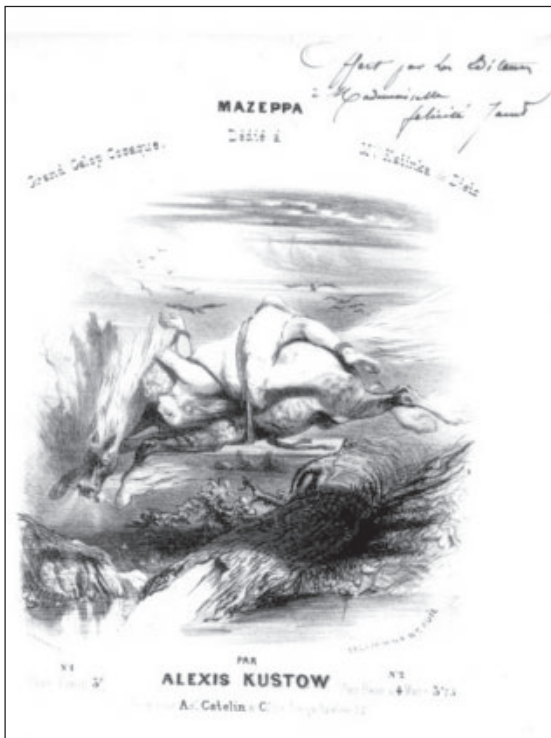
Отже, у сценічних постановках та музичних творах, створених європейськими та американськими митцями, образ Мазепи набуває свого поширення одночасно із зростанням його популярності у творах романтичної літератури та живопису.

«Одіссея» образу Мазепи театральними сценами світу розпочалася в Америці, згодом продовжилася в країнах Європи (особливо активно в Німеччині, Франції та Англії) і лише з другої половини XIX ст. досягла Росії. Очевидно, що першим з драматичних творів, присвячених Мазепі, стала драма «Мазепа, гетьман України» невідомого англійського автора, що з великим успіхом була поставлена на театральній сцені Бостона

* Ілюстративні матеріали до даної статті частково походять зі статті Л. Рудницького «Мазепа на американській сцені», частково люб'язно були надані Інформаційно-видавничим відділом Національної опери України ім. Т.Г.Шевченка, а частково належать авторіві.

у 1811 р. Сюжет цієї драми обертався довкола Полтавської битви, але єдиною історичною постаттю в ній був Мазепа. Решта персонажів були вигадані автором. Тому говорити про історичну вартість такого твору немає сенсу, а щодо його художніх характеристик, це не дозволяють зробити доступні джерела та література.

Роком пізніше, тобто у 1812 р., була написана драма «Мазепа, або Дикий кінь Татарії», написана відомим американським актором, драматургом та поетом того часу - Джоном Говардом Пейном. У цьому творі Мазепа представлений як татарський шляхтич, якого в покарання за якусь інтригу, прив'язали до дикого коня і випустили в степ. Тут ми вперше стикаємося не лише з легендарним ореолом, що існував навколо образу Мазепа і з успіхом використовувався усіма авторами, котрі працювали в романтичному напрямку, але й з досить довільним

трактуванням історичних обставин тогочасних подій, географічних координат місця подій та етнічної приналежності головного героя драми.

Очевидно, що не надто уважно вивчав історичну літературу та роботи своїх попередників і німець Гайнріх Бертух, що написав трагедію на п'ять дій «Олексій Петрович» (1812). У цьому творі, за задумом автора, син Петра I повинен був загинути від кинджала гетьмана Мазепа. На жаль, докладно ознайомитися з текстом цієї трагедії, з'ясувати, що це був за твір, хто його ставив, у яких театрах він ішов і як довго тривали вистави, неможливо. Єдине, що ми можемо стверджувати, це факт невідповідності сюжету історичним реаліям, а також трактування постаті Мазепа як уособлення зла та підступності.

Несподіване розгортання сюжетної лінії «в степах Татарії», запропоноване Д.Г.Пейном, зворушило творчу уяву француза Леопольда Кюмев'єра, і він 1824 р. написав невелику мелодраму зі схожою назвою - «Мазепа, або Татарський кінь». Автор фактично переповів на свій лад твір попередника. Але долі його власної мелодрами це аж ніяк не зашкодило. Мелодрама «Мазепа, або Дикий кінь Татарії», що стала результатом творчої переробки творів Д.Г.Пейна та Л.Кюмев'єра англійцем Г.М.Мільнером (1831), десятки років мала успіх на театральних сценах Англії та США³, хоч, крім імені гетьмана, яке було зафіксоване у назві, вона нічого спільного з реальною історичною постаттю не мала. Мазепа у п'єсі - це молодий татарин на ім'я Касимір, якого немовлям випадково знайшли після чергового татарського нападу на замок каштеляна Лавринського. З того часу минуло багато років, Касимір став пажем каштеляна і закохався в його доньку. Дізнавшись про те, що батько хоче віддати його кохану за графа Палатина, Мазепа намагається зашкодити цьому, але слуги каштеляна хапають його, зривають одяг і прив'язують до спини дикого коня, що мчить його серед ночі до Татарії. Там його рятують татари, а їхній «татарський король» Абдер-Хан впізнає в ньому свого сина. Ставши згодом татарським ватажком, Мазепа повертається до замку Лавринського й після кривавого бою змушує каштеляна віддати його доньку за себе⁴.

Розмірковуючи над змістом цих перших театральних творів, написаних з використанням образу Мазепа, логічно виникає питання про джерела творчого натхнення авторів. Можна припустити, що в дійсності всі вони (або більшість з них) все ж таки знали, ким був справжній Мазепа і де саме розгорталися справжні історичні події, пов'язані з ним. Однак вони лише вибірково скористалися цими відомостями.

Цілком можливо, що автори були знайомі з текстами Вольтера (1731), сторінками спогадів Г.Адлерфельда (1744) або навіть з повідомленнями закордонної преси початку XVIII ст., які й дали їм необхідний поштовх до подальшої творчості. Але їм бракувало глибокого знання та розуміння справжньої трагедії історичного прототипу головного персонажа їхніх творів. Набагато легше виявилось учепитися за цікаву ідею несамовитої їзди на дикому коні, коріння якої, до речі, сягало ще античної літератури, й побудувати динамічний сюжет, який міг би привернути увагу невибагливої публіки. Водночас не можна покладатися на припущення щодо широти ерудиції авторів, їхнього глибокого знання історичних подій початку XVIII ст., які відбувалися в далекій і маловідомій Україні, чи навіть елементарних відомостей з географії. Враховуючи наявність у всіх згаданих творах персонажа на ім'я Мазепа, схожість назв цих творів, одностанітності сюжетів, не варто дошукуватися серйозної праці авторів над образом головного героя. Так само не варто намагатися побачити в цьому образі нюанси інтерпретації життя реального прототипа, а тим більше тішити себе надією, що образ Мазепа пов'язувався в уяві закордонної публіки з образом України.

Дивовижно, але факт, що протягом короткого часу людина, прив'язана до дикого коня, стала символом творчості митців у різних видах та жанрах мистецтва. Цей образ збуджував уяву, змушував повірити у щасливі подарунки долі, коли приречена на смерть молода людина могла піднятися до найвищих сходинок соціальної драбини, стати гетьманом, провідником великого народу. Однак все частіше цей образ починає втрачати зв'язок зі своїм реальним прототипом і з ним починають відбуватися несподівані перетворення. Одним з прикладів такої метамофози стала публікація філадельфійським видавництвом Турнера й Фішера історії Мазепа у вигляді невеличкої книжечки з ілюстраціями. Книжка призначалася дітям і називалася «Мазепа і дикий кінь». Так ім'я українського гетьмана перетворилося на ім'я звичайного казкового героя, якого вже абсолютно нічого не пов'язувало з прообразом. До речі, популярність образу Мазепа в американців була викликана певною асоціацією, яка виникала у них між образом Мазепа та образом Саймона Батлера, першопоселенця штату Кентукі, якого взяли у полон аборигени і покарали так само, як поляки Мазепу⁵. Американська, а згодом й англійська публіка просто захоплювалася різноманітними і численними іподрамами про Мазепу, де головний сенс вистави полягав у яскравому шоу, головний герой якого мав продемонструвати віртуозну їзду на коні, поєднану із незвичними і небезпечними трюками. Популярність цих вистав в Америці та Англії настільки вихлостила зміст легендарного сюжету, що в Європі, зокрема у Франції, легенда про Мазепу поступово почала набувати комічного змісту. Так, у 1857 р. Л.Арно запропонував паризькій публіці історію Мазепа у пантомімі під назвою «Мазепа, або Українські бунтівники». Мазепа у цьому творі був представлений як комічний персонаж, покараний за любовну пригоду із графінею Терезою Лядовською. Ставши гетьманом, головний герой помстився колишньому супернику і здобув кохану.

На початку 60-х рр. XX ст. відбувся черговий сплеск популярності образу Мазепа, який на цей раз був пов'язаний із зовсім несподіваним його трактуванням, а саме - Мазепа став жінкою (!). Ця ідея прийшла в голову американському імпресарію Джону Сміту, який запропонував виконання цієї ролі Аді Ісаак Менкен. Дебют жіночого варіанту «Мазепа» відбувся 7 червня 1861 у Грін Стріт театрі. Шалений успіх п'єси був зумовлений одразу кількома факторами. По-перше, це було захоплююче видовище з гарною і напівоголеною жінкою, що віддана у цілковиту владу дикого коня, де кожен невдалий рух міг закінчитися смертю або каліцтвом. По-друге, уміння їздити верхи дуже цінувалося в Америці того часу, тому вправність та хоробрість акторки збуджували найрізноманітніші почуття глядачів і примушували їх йти на виставу ще й ще раз. Таким чином, уже у другій половині XIX ст. ім'я Мазепа стійко асоціювалося або з «диким конем Татарії», або з роллю міс Менкен. До речі, європейська преса ставилася до цієї постановки досить неоднозначно. У відгуках критиків можна було зустріти як відверте захоплення на взірць того, що «актрисі найбільше пасує відсутність одягу», так і цілковите засудження: «Це віщує катастрофу для англійського суспільства, коли доводиться нотувати, що театр був переповнений до задухи... натовпом добре одягнутих людей, з яких, очевидно, велика кількість зібралася в надії задовольнити свій похлітливий смак і позаглядати на наготу, що переступає межі всякої пристойності. ... Вистава така недолуга, що гіршої бути не може»⁶.

Однак у погоні за глядацькою увагою та інтересом, американські драмороби перевершили самі себе, коли на театральній сцені з'явився «кінний жарт» К.Вайта «Мазепа», виданий у Нью-Йорку в серії «Ефіопська драма»⁷. Сюжет і дійові особи тут були такі ж самі, як і у драмі Мільнера, але з єдиною відмінністю - усі вони були неграми (!). Крім зовнішнього колориту цієї постановки, вражала й мова діалогів персонажів: «Постривайте, ви, джерські негри!» або «Я вчеплюся обома руками за цю дику яблуньку, триматимусь за неї, поки не дам дуба і до останньої краплі крові боронитиму її. Ми чхаємо на вас!»⁸. З огляду на усе вищеописане, інтерпретації образу Мазепи на театральних сценах Європи виглядали консервативніше і трималися двох основних ліній: героїко-драматичної або лірико-романтичної.

Так, на початку 70-х рр. XIX ст. письменники Анрі Шабрія та Філіп Дюпен спільно з композитором Шарлем Пурні створили оперу-буф, у якій було спародійовано попередні твори про Мазепу, насамперед сцени на «дикому коні». Таке трактування образу, який був безмежно далекий від образу справжнього українського гетьмана, свідчило про те, що і глядачі, і театральні критики в Європі вже перенаситились творами на «мазепинську тематику». Вона почала здаватися їм банальною і нудною, тим більше, що нових знань про український народ, його історію та справжніх героїв ці вистави не давали. Незважаючи на це, кількість творів, присвячених Мазепі, невпинно зростала. Протягом 30-х рр. XIX ст. - початку XX ст. над осмисленням легендарно-історичних сюжетів, пов'язаних з постаттю Мазепи та втіленням їх у творах мизучного мистецтва, працювали кращі митці Європи та Росії: К.Лоеве (1830), Л.Мауер (1837, Бамберг), А.Кортеси (1841), Ф.Кампан (1850, Болонья), П. Сокальський (1858), Фітінгофа-Шель (1859, Санкт-Петербург), К.Педротті (1861, Болонья), Ш.Пурні (1872, Париж), А.Мінхеймер (1875 (1900), Варшава)⁹, Ярецький (1876, Львів), Дж.В.Гінтон (1880), Ф.Педрель (1881, Мадрид), П.Чайковський (1884, Москва), В.Мейер-Лац (1885, Лондон), М.Коген-Лінару (1890, Бухарест), М.Гранваль (1892, Бордо), Неріні (1925, Бордо), Р.Кочальський (?), Л.Дюбуа та інші. Крім того, загальновідомими стали Шоста симфонічна поема Ференца Ліста «Мазепа» (1851)¹⁰, написана композитором під враженням від поеми В.Гюго, увертюра «Мазепа» Жоржа Матіаса (1876) та етюд-галоп з аналогічною назвою Альфреда Кідана (1878)¹¹, а також кантата О.Титова і фрагментарний, незавершений вокальний квартет, скомпонований близько 1890 р. студентом Моськовської консерваторії С.Рахманіновим¹².

З цього переліку опер, балетів, увертюр та етюдів на увагу заслуговують два знакових твори, а саме опери Петра Чайковського та Марі де Гранваль із одноіменною назвою «Мазепа».

Історія створення опери П.Чайковського розпочалася влітку 1881 року, коли композитор перебував в Україні. Цікавим є питання мотивів, якими керувався композитор, приступаючи до роботи. Як було продемонстровано вище, на кінець XIX ст. в Європі вже існувало безліч різноманітних поетичних, прозових, оперних та інструментальних творів, присвячених Мазепі. Ці твори трактували образ гетьмана і як романтичного героя, і як комедійний персонаж, і як уособлення зла та підступності. В Росії на той момент теж було достатньо літературних матеріалів, з котрих Мазепа поставав як образ патріота та борця за волю свого народу (К.Рилєєв «Войнаровський»), як образ політичного авантюриста (Ф.Булгарин «Мазепа») та як образ «шанюлюбця, запеклого у лукавстві, лиходійствах», «наклепника на Самойловича», «згубника батька своєї нещасної полюбовниці», «зрадника царя Петра» (О.Пушкін «Полтава») тощо. Крім того, очевидно, орієнтуючись на популярність образу Мазепи в оперному

мистецтві Європі, було здійснено кілька спроб написати оперу з відповідною назвою і в Росії. Зокрема, за пушкінською «Полтавою» в середині 50-х рр. XIX ст. Г.Кугушевим було написане лібрето, на основі якого Б. Фітінгофа-Шел створив оперу, що 1859 року йшла в Петербурзі, 1866 р. - у Москві, 1879 р. - у Києві. Є вказівки, що 1858 р. брався за цю справу П.Сокальський, але його твір залишився не закінченим¹³. Водночас подібна ідея виникла і у відомого на той час віолончеліста та директора Петербурзької консерваторії К.Давидова. Саме для нього В.Буренін написав текст лібрето опери. Але з невідомих причин К.Давидов відмовився від реалізації свого задуму на користь П.Чайковського, надавши в його розпорядження текст вже готового лібрето. Перечитавши лібрето та поему О.Пушкіна, П.Чайковський, за його власними словами, захопився деякими сценами та віршами. Однак, як згадував сам композитор, жоден великий твір не давався йому так важко, як «Мазепа»¹⁴. Композитору потрібно було поєднати особисту драму Марії з картинами Полтавського бою та з «історією підступного заколоту гетьмана», що давалося йому досить нелегко.

Партитура опери, над якою автор працював понад два роки, була готова у квітні 1883-го (автор закінчував її вже у Парижі). Прем'єра опери відбулася 3(15) лютого 1884 року на сцені Великого театру у Москві, а 7(19) лютого - на сцені Маріїнського театру в Санкт-Петербурзі. Опера мала незначний успіх і через два сезони була знята з репертуару. На сцені київського міського театру опера П.Чайковського «Мазепа» була поставлена 1886 р., про що в журналі «Киевская старина» було опубліковане невелике повідомлення. Його автор досить критично поставився до цього твору, особливо в частині відповідності змісту лібрето історичній дійсності. На думку музичного критика, результатом «творчої переробки» П.Чайковським лібрето В.Буреніна та тексту поеми О.Пушкіна стало значне віддалення змісту музичного твору від драматичних реалій початку XVIII ст. Зрозуміло, що П.Чайковський не міг ставити перед собою завдання створити твір, не відступаючи від історичних фактів. Хоча в історії музичного, оперного мистецтва все ж таки траплялися вдалі спроби поєднання історії, що володіє мовою фактів, з музикою, що говорить мовою звуків. Як зазначив автор повідомлення, в таких випадках «с историческим лицом обращались почтительно и, не заставляя его делать особенные глупости, сосредоточивали внимание на изображении времени, на национальном элементе и на области страсти и чувства, единственно доступной музыке. Получалась иллюстрация эпохи, будившая воображение, уносившая мысль в поэтический мир. Но на Мазепе и в этом тяготет проклятие. Как не похож на себя был он в поэзии у Байрона, Словацкого, Пушкина, так ничтожен и печален был он на подмостках, куда тащили его сочинители оперы»¹⁵.

За сюжетом опери, гетьман І.Мазепа, перебуваючи в гостях у родині Кочубеїв, просить руки їхньої доньки. Генеральний суддя ображається, і між колишніми друзями виникає конфлікт. Розгніваний Мазепа кличе свою озброєну охорону і пропонує Марії, доньці Кочубея, вибір між ним та рідними. Марії важко дається рішення, але вона кидається в обійми гетьмана, який погрожує Кочубею помстою. Навколо ображеного генерального судді збираються вірні друзі (Іскра та козак Андрій, закоханий у Марію) та дружина. Вони замислили викрити зрадницькі плани гетьмана, спрямовані на відторгнення України від Росії, царю. Однак Петро їм не повірив. Кочубеї опиняється у підземеллі гетьманського палацу під Білою Церквою. Кат, в образі якого виступає П.Орлик, допитує Кочубея про те, де він заховав свої скарби. Але старий суддя каже П.Орлику про те, що його скарбами були його честь, честь його доньки та помста, яка переповнює його душу. Марія, що раптово від матері дізнається про покарання, яке задумав її коханий гетьман для батька, прагне перешкодити цьому, але не встигає. Покарання здійснилося, і Марія від горя втрачає розум. В останньому акті опери Мазепа після поразки під Полтавою дивовижним чином опиняється в кочубеївському саду. Там на нього кидається з шаблею Андрій, але гетьман смертельно ранить його. З-за дубів виходить божевільна Марія, Мазепа намагається її заспокоїти. Вона його не впізнає, але ненавидить цю чужу та страшну їй людину. П.Орлик нагадує гетьману про переслідувачів, і вони разом рятуються від небезпеки. А Марія схиляється над мертвим тілом Андрія і співає йому колискову¹⁶.

Як видно з сюжету опери, П.Чайковський справді далеко відійшов від справжніх історичних подій та драматичних епізодів. Привертає увагу і велика кількість недоречностей у змісті опери, які просто кидалися у вічі освіченій людині. Критики

недарма нарікали, що, намагаючись створити оперу з історичним змістом, не можна було відверто ігнорувати достовірні відомості або відмінити їх за власним бажанням. Аналізуючи музичне рішення твору, критики зазначали, що П.Чайковський був дуже талановитим композитором, але він занадто захоплювався лірикою там, де треба було повністю віддатися драматизму твору. Опера «Мазепа» була явно написана поза простором і часом. Музика опери повністю була позбавлена українського колориту (за винятком використання мелодії гопака та пісні п'яного козака), костюми «народного натовпу» не відповідали не лише особливостям XVIII, але й навіть взірцям XIX ст., крім того, поза увагою постановників залишилися деякі спеціальні ремарки автора лібрето щодо історичних деталей на сцені. Навіть незважаючи на те, що київська публіка дала опері вищу оцінку, завдяки створенню українськими оперними співаками І.Тартаковим та М.Лубківською глибоких і проникливих образів українського гетьмана та Марії Кочубей, критики пророкували опері забуття.

Але, попри усі критичні зауваження та претензії щодо історизму змісту, опера не лише не забулася, але й продовжила своє існування на сцені. Зокрема відомо, що відродження її сценічного життя почалося 1900 р. на сцені Московської приватної опери, а у 1903 р. вона з'явилася в репертуарі Маріїнського театру. На київській сцені опера «Мазепа» ставилася 1901, 1905, 1913, 1922, 1925 та 1937 рр. У 1940 році опера йшла на сцені Харківського академічного театру опери та балету ім. М.В.Лисенка. Ескізи декорацій до цієї постановки були виконані відомим театральним художником, заслуженим діячем мистецтв УРСР В.Меллером. Взагалі в репертуарі радянських театрів опера існувала постійно і, як стверджували радянські мистецтвознавці, вважалася «одним з видатних творів російського музичного мистецтва»¹⁷. Пізніше опера увійшла до репертуару не лише російських чи українських, але й багатьох театрів світу. Зокрема, постановки опери здійснювалися в Маріїнському театрі опери та балету, Нижегородському державному академічному театрі опери та балету ім. О.С.Пушкіна, в «Метрополітен-опера» (США), на сцені «Ла Скала» (Італія), у нідерландському оперному театрі в Амстердамі та на інших театральних сценах світу.

Після довгої перерви на сцені українського національного академічного театру опери і балету ім. Т.Г.Шевченка прем'єра опери «Мазепа» відбулася у 1962 р. Постановку опери здійснили диригент К.Симеонов і режисер І.Манзій. Автором декорацій виступив відомий художник Ф.Нірод. Головні партії виконували народні артисти України Дмитро Гнатюк і Михайло Гришко (Мазепа), народні артистки України Лілія Лобанова (Марія) та Елеонора Томм (Любов Кочубей), В. Пазич (Кочубей), В.Грищук (Орлик). І вже вкотре опера, в якій П.Чайковський зосередив свою увагу на романтичному коханні Мазепа та Марії та на драмі родини Кочубеїв, довго не протрималася в репертуарі театру. Лише 1991 року нову інтерпретацію твору здійснили диригент В.Кожухар, режисер Д.Гнатюк та художник М.Левитська¹⁸. Остання прем'єра опери відбулася 29 та 31 жовтня 2004 р. У головних ролях були задіяні Р. Майборода та І.Пономаренко (Мазепа), Т.Штонда (Кочубей), Т.Пімінова (Любов Кочубей), О.Дика (Марія) та інші. Характеризуючи сучасне розуміння образу Мазепа постановниками опери, Д.Гнатюк зазначив: «Це справді великий герой. Якщо замислитися, його філософія близька до знаменитого гамлетівського «бути чи не бути». Адже заради України він затіяв акцію, що розвивається не на його користь. Тому йому необхідні й особлива мужність і стійкість»¹⁹.

Водночас сценічна історія «Мазепа» П.Чайковського переконує, що своїм успіхом

опера повинна завдячувати лише імені свого автора та майстерності виконавців, бо з історичного боку вона давно втратила свою актуальність та будь-яку значимість, а з ідеологічного - твір, який відзеркалював погляди офіційної російської історіографії на події української історії і задовольняв імперські інтереси Російської держави, не може відповідати інтересам і потребам українського слухача. Це в жодному разі не може сприйматися як вимога політичної цензури для творів мистецтва, але варто пам'ятати про виховну роль мистецтва. Не обов'язково кликати на барикади чи на будівництво світлого майбутнього, але не варто додатково перекручувати і без того складні та неоднозначні події національної історії. Цим твором ми знову і знову відмовляємо Мазепі у праві на історичну правду. Так само, як відмовляли йому у цьому праві й автори французької опери, демонструючи можливість використання легендарно-

історичних сюжетів у творах мистецтва у політичних акціях.

Скоріше за все, твір, створений Марі де Гранваль, зайняв би своє порядкове місце у низці численних опер, автори яких експлуатували образ Мазепи без будь-якої поваги до його історичного прототипу та справжніх історичних подій, якби не влучний момент, під час якого вона створювалася. На початку 90-х рр. XIX ст. Росія та Франція здійснювали численні зовнішньополітичні кроки, спрямовані на зближення обох країн, яке згодом привело до підписання військової угоди між ними (1894). Як стверджує К.Кебузинська, «митці вітали посилення дружніх стосунків між Францією та Росією творами, в яких позитивний образ Росії нерідко утверджувався коштом дискредитації всього українського»²⁰. Отже, свідомо чи підсвідомо автори опери спричинилися до створення вкрай негативного образу бунтаря-чужинця і зрадника, який своїми діями загрожував стабільності Росії. Різноманітними психологічними та художніми засобами слухача майстерно підводили до думки, що все, що загрожує союзнику, тобто Росії, є ворожим і заслуговує на засудження.

Прем'єра опери Марі де Гранваль відбулася 23 квітня 1892 р. у Гран Театр Бордо. Лібрето твору написали Шарль Гранмужен та Жорж Арман, які послуговувалися у своїй праці текстом поеми О.Пушкіна, хоча їм були відомі й тексти поем Дж.Байрона та В.Гюго. Саме з твору останнього вони взяли епіграф для своєї опери. Враховуючи те джерело, яким скористалися автори, важко було б шукати й іншої трактовки образу українського гетьмана, ніж це зроблено в пушкінській «Полтаві». Цікаво, що попри прагнення авторів опери, на відміну від їхніх попередників, повернутися до історичного контексту історії гетьмана Мазепи, зміст опери насичений авторськими фантазіями. Вистава починається зі сцени, коли українські селяни знаходять Мазепу на загнаному коні. Згодом за підтримки козацького ватажка Кочубея та архимандрита Мазепу обирають гетьманом і пропонують очолити похід на Польщу. Повернувшись з того походу переможцем, Мазепа захоплюється Мотрею, донькою Кочубея, що не заважає йому шукати контактів зі шведським королем та готуватися до зради Петра І. Викриває гетьман молодий Іскра, закоханий у Мотрю. Мазепа змушений тікати. Позбавлений усіх своїх нагород і звань, проклятий Кочубеєм, він самотньо блукає степом і раптом натрапляє на Мотрю. Дівчина впізнає його, але останніми її словами перед смертю є слова прокляття. Забутий Богом і людьми, зневажений царем і проклятий церквою, Мазепа поринає у забуття²¹. Виведення образу Мазепи в образі зрадника царя і народу було пов'язане не лише із залежністю авторів від російських історичних та літературних джерел. У тогочасній Франції, що шукала союзу із Росією, образ Мазепи, що прагнув позбутися «законної» влади російського царя заради права вільно володарювати в Україні, відверто асоціювався з образом Наполеона, який узурпував владу і забув про свій обов'язок перед французьким народом. Засудження Мазепи як заколотника мало

переконати російський уряд у засудженні французами республіканського радикалізму та «безбожництва», а також у надійності Франції як союзника²². Отже, хотіли автори опери чи ні, але твір виявився політично заангажованим, з чітким ідеологічним підтекстом. Зовнішній антураж, який супроводжував прем'єру опери, не залишав сумнів у тому, що твір був відверто використаний як політико-ідеологічна реклама зовнішньополітичних дій Росії та Франції, тому українські селяни не могли бути показані інакше, ніж покірливі діти, що готові коритися будь-якій владі, Мазепа - інакше, ніж трагічний персонаж, який у своїй погоні за владою зазнає поразки, Мотря, що уособлювала собою долю України, не могла не збожеволіти та померти біля ніг свого колишнього володаря, а нехтування нею свого дочірнього обов'язку мало вказувати на нездатність українців до самостійного політичного життя.

Десятилітній успіх опери на сценах французьких театрів мало чим посприяв знайомству французького суспільства з історією України. Не можна не погодитися з К.Кебузинською, що за цей час образ Мазепи став знаковим, проте функціонував він поза реальним політичним та історичним контекстом. З чим тільки не асоціювався цей образ: і з галопом на дикому коні, і з розпустою, і зі зрадою, і навіть із екзотикою східних країн (?!). Однак жоден твір літератури, живопису або музики не зображав Мазепу «національним героєм, який виборював незалежність для своєї батьківщини»²³. Це прокляття, що висіло над постаттю українського гетьмана, було страшніше за церковне.

Сприятлива ситуація для того, щоб спробувати змінити ситуацію на краще, склалася у першій чверті ХХ ст., коли в умовах політичного відродження української нації стало можливим привернути увагу до постаті гетьмана Мазепи як персонажа, що був гідний іншого амплуа, ніж «ловелас», «заколотник» та «зрадник».

В історії становлення національного українського театру початок ХХ ст. характеризувався як певна перехідна стадія, коли існувало багато невеликих провінційних труп, які мали досить строкатий репертуар. Майже у кожній такої трупи були свої «Тарас Бульба», «Майська ніч» та свій «Мазепа», авторами яких були горе-драмороби, які просували ці низькопробні твори на сцену. Однак з появою професійного театру, зокрема театру М.Садовського (1906-1920 рр.), публіка змогла побачити одну з кращих європейських трагедій - «Мазепу» Ю.Словацького у постановці найкращого українського театру.

Прем'єра «Мазепи» відбулася 19 листопада 1913 р. Ця романтична трагедія зі складною заплутаною інтригою, гарячими пристрастями, певною долею патетичності була дуже близька українському театрові тих часів. Ставив трагедію М.Садовський. За свідченнями театрознавців, він не захоплювався зовнішніми ефектами романтичної трагедії, а всю увагу звернув на зміст п'єси, на внутрішню дію, на переживання та думки дійових осіб, на їхні характери²⁴. Високої оцінки заслуговували не лише робота режисера, але й більшість акторських робіт. Легковажного і спритного пажу Мазепу грав Є.Захарчук; благородну, невинну, чарівну своєю молодістю Амелію, що стала жертвою складних непорозумінь, добре зіграла М.Малиш-Федорець; слабого духом польського короля Казимира зіграв С.Паньковський; дуже переконливий образ слуги вдалося створити Т.Івлєву; старого базіку Хшонстку з яскравим гумором і польським колоритом чудово зіграв майстер комічних ролей І.Ковалевський. Найбільш драматичний і яскравий образ створив сам М.Садовський, зігравши Воеводу²⁵. Постановка «Мазепи» стала видатним явищем не лише у творчості цього театрального колективу, але й поставила український театр на один рівень з найкращими театрами Європи.

Трагедія Ю.Словацького «Мазепа» в постановці М.Садовського та декораціях І.Бурачека була дуже популярною. Протягом театрального сезону 1913-1914 рр. вона ставилася 9 разів. Наступного сезону у театрі відбулися серйозні зміни, пов'язані з тим, що з нього одразу пішло кілька акторів. М.Садовський був змушений запросити нових виконавців, серед яких був і молодий актор з Галичини - Лесь Курбас. Після вдалого дебюту актора в трупі театру М.Садовський запропонував Л.Курбасу роль Збігнева, сина Воеводи, в «Мазепі». Як актор глибокого, палкого і драматичного темпераменту Л.Курбас був в цій ролі неперевершеним.

Крім М.Садовського, постановку «Мазепи» Ю.Словацького у 1920 р. здійснив на сцені Першого державного театру УРСР ім.Т.Г.Шевченка К.Бережної. Але ця постановка цікавіша тим, що ескізи костюмів та макет декорацій для неї виконав уже згадуваний

майстер театральних декорацій В.Меллер.

Незважаючи на популярність твору Ю.Словацького та згаданих його постановок, ідеологи українського національного театру, і перш за все Л.Старицька-Черняхівська, відчували потребу у створенні власного, глибокого драматичного твору, в якому одне із провідних місць займав би Мазепа-гетьман, видатна людина та державний діяч, а не Мазепа - герой романтичних пригод. Не перекладаючи цю справу на плечі когось іншого, письменниця вирішила сама розібратися у цій складній та неординарній постаті. Вона прагнула створити такий образ Мазепи, який був би гідним того місця, яке займав гетьман в історії України. Для цього у неї були всі підстави, оскільки ще батько письменниці, М.Старицький, цікавився особою І.Мазепи і навіть мав намір написати п'єсу на зразок історичної хроніки його гетьманування. Однак до свого «Івана Мазепи» Л.Старицька-Черняхівська йшла досить довго і складно.

Перед початком роботи над образом І.Мазепи драматург докладно ознайомилася з текстами козацьких літописів, працями Д.Бантиш-Каменського, текстом думи гетьмана Мазепи та його листами до Мотрі Кочубей. У неї навіть були виписки із зарубіжних джерел і свідчень про гетьмана, залишені його сучасниками. Крім того, автор ознайомилася з тогочасною драматургією, серед якої були драма О.Шатковського «Мазепа» (1898), п'єси «Маруся Кочубей і Мазепа» О.Десятникова-Васильєва (1901), «Мазепа і Палій» О.Леднева (1904), «Мазепа» Л.Горського (1906), «Мазепа - гетьман малоросійський» Б.Бродозлова (1909), «Мазепа» Л.Манька (1911), «Мазепа» К.Карпатського (1912), «Мазепа» О.Сагайдачного (1918), «Мазепа» П.Кононенка (1919) та іншими. Як свідчать матеріали особистого архіву Л.Старицької-Черняхівської, виношуючи ідею написання драми, вона склала первинний план твору, але в ході роботи над текстом він постійно корегувався і змінювався. Основні складові частини (картини) майбутнього твору уточнювалися, доповнювалися та поглиблювалися²⁶.

Очевидно, перший варіант драми був вже опробований у 1913 році. Як свідчить тогочасна преса, на той момент на гастролі в Молдову приїхала театральна трупа Лева Сабініна. В репертуарі трупи були два твори Л.Старицької-Черняхівської - драми «Мазепа» та «Гетьман Дорошенко». Обидві вистави у постановці цієї трупи мали незвичайний успіх. Критики пояснювали це тим, що серед місцевого населення ще на початку ХХ ст. зберігалися численні легенди та перекази про найвідважнішого козацького ватажка Мазепу, чиє життя після поразки під Полтавою закінчилося саме у с. Варниці неподалік від міста Ясси. Недарма молдавська та румунська преса багато і позитивно писала про обидві вистави.

У 1920 р. Л.Старицька-Черняхівська знову повернулася до роботи над черговим варіантом тексту драми. Суттєво допомогла цій праці підготовка письменницею матеріалів до невеличкої книжки «Гетьман Мазепа в історії та літературі», що вийшла друком у Львові (1924). Згідно з відомостями книжкової палати у Харкові, драма «Іван Мазепа» була остаточно доопрацьована автором і видана 1926 р. у видавництві «Книгоспілка». Достеменно не відомо, з яких причин, але весь тираж було знищено, за виключенням кількох примірників²⁷. Подальша історія праці письменниці над твором обернулася для неї справжньою трагедією. З листа Л.Старицької-Черняхівської від 2 лютого 1929 р. до одного з радянських високопосадовців, якого вона називає інтелігентною людиною, «що стояла на чолі однієї з важливіших справ українського народу - справи українського мистецтва»²⁸, стає відомим, що Людмила Михайлівна довгий час не бажала доопрацьовувати свій твір. Зрештою написавши його і пройшовши кілька цензурних комісій, після яких начебто твір мав бути опублікованим, вона стигнула з мовчазним небажанням дати «зелене світло» цій драмі з боку «керівних органів». Обурена цим, вона наважилася відверто висловитися. В кожному рядку її листа відчувається біль та глибоке розуміння тієї безвихідної ситуації, що склалася в українському мистецтві, і де доля драми «Іван Мазепа» - це лише лакмусовий папірець, що свідчив про початок страшного процесу в суспільстві загалом: «... «Мазепа», пішов навмируще. Ну і хай! Та справа не в цьому. ... Мистецтво маєм - се б то народне мистецтво. А що бачимо? Який занепад по всіх галузях мистецтва! Звичайно, як каже прислів'я, поет мовчить, коли гармати мовлять. Часи війни, революцій не сприяють мистецтву. Але погляньте - постав спокій і як зростають театр, література на Москві. П'єси, театри, романи, журнали. То Москва кохається в своєму мистецтві і підтримує його діячів. А у нас? Ні театру, ні п'єс. Живляться лише перекладеними речами, топають в хвості за

Москвою, бо своїх авторів нема, себто немає їхніх дозволених на вистави п'єс? Через що? Як погодити цю нашу жалогідну дійсність з принципами, яким віримо, хочемо вірити, не можемо не вірити. Нещасного Мазепу тричі приводять до присяги, та чи то не вірять... Царський московський уряд дозволив мені...мого Дорошенка, а свій український не може дозволити Мазепи. Не треба. Дайте спокій всім: «присноблаженным рецензентам», премудрим профессорам, подеріть рукопис і шпурніть його в ту прірву, куди вже посунуло все українське мистецтво»²⁹. Драма «Іван Мазепа» так і не була надрукована, а тим більше поставлена на українській сцені за радянських часів. Лише завдяки уцілілим примірникам одного з перших варіантів твору та ентузіазму українських емігрантів драму було видано 1959 року у Нью-Йорку. Там же деякі аматорські театральні колективи спробували її поставити³⁰.

Твір, створений Л.Старицькою-Черняхівською, засвідчив, що автор щиро прагнула розібратися у складності та неоднозначності свого головного героя. Спочатку їй явно не вистачало глибини розуміння як самої постаті І.Мазепи, так і тогочасних історичних обставин, котрі мали величезний вплив на подальшу долю України. В перших варіантах тексту вона приписувала гетьману деякі лихі вчинки, хоч він не мав до них жодного відношення, так само, як не був причетний до зрадницьких задумів проти народу України. В остаточному варіанті драми образ Мазепи був уже виведений як образ національного героя, що усім своїм поступом утілював ідею державності, незалежності рідного краю. Він постав як велетень-патріот, інтелектуальний державотворець, тонкий політик, дипломат, але водночас звичайна людина. Величний образ Мазепи в творі був виписаний не пунктирно, а повновагово, психологічно умотивовано і довершено. Весь шлях гетьмана в драмі - важкий, подвижницький і, напевне, зовсім непосильний звичайній людині. Не було в нього завзяття П.Дорошенка, безмірної витривалості П.Орлика, самовідданості І.Сірка, але була своя далекоглядна політика щодо України як вільної держави серед інших держав Європи³¹.

Крім образу гетьмана, якого Л.Старицька-Черняхівська намагалася показати з різних художніх площин - в діях, суперечках, побутових обставинах і на військових парадах з полковництвом, у драмі були представлені інтелектуально багатий Андрій Войнаровський, щедра душею Мотрона Кочубей, сміливий та відважний полковник Семен Палій, стриманий генеральний писар Пилип Орлик, хитрий і підступний Петро І, дещо нерішучий Карл XII, мудрий дидакал колегиї отець Аврам та багато інших. Існують відомості, що В.Авраменко - відомий громадський діяч та видатний хореограф, мав намір у США перевести цю історичну драму в кінематографічну площину. Проблематика сценарію «Івана Мазепи» повинна була залишитися такою ж, яку задумувала для свого твору Л.Старицька-Черняхівська, тобто «людина та соціальне оточення, залежність індивідуальності від численних суспільних обставин буття». На жаль, цей проект залишився не реалізованим.

Після фактичної заборони на твір Л.Старицької-Черняхівської, за радянських часів в Україні (УРСР) більше не було спроб ані відродити постановки вже відомих п'єс, ані поставити нові, особливо ті, де особа Мазепи була подана як постать державного діяча, провідника української нації. Лише під час Другої світової війни в окупованому Львові була здійснена інсценізація першої частини твору Б.Лепкого «Мазепа» - «Мотря». Роль Мотрі з успіхом виконала відома українська актриса Леся Кривицька, а сама постановка стала справжнім «бальзамом на зранену українську душу»³².

Подальші спроби відродити образ Мазепи на театральній сцені здійснювалися вже за кордоном, зусиллями української діаспори. Так, 29 травня 1949 р. у рамках фестивалю «Гомін України» у Карнегі Холл у Нью-Йорку Метрополітальним Комітетом Ліги Української Молоді Північної Америки була здійснена інсценізація на тему «Велика ідея»³³. Сценарій для цієї театралізованої вистави був написаний на основі трилогії Богдана Лепкого «Мазепа». Головна ідея твору була втілена в словах одного з персонажів - старого козака, який випадково завітав до гетьманського палацу у Батурині. Звертаючись до гетьмана, він каже: «Не бійся, гетьмане, зміни. Бійся, щоб не змінив її. ...Ідеї. Будь вірним їй до сконання, умри за неї. Вона твоя пані. Вона - одна. Без неї життя - судно без дна»³⁴. Збентежений словами старого діда, при підтримці свого найближчого оточення, І.Мазепа присягається стати до зброї і боронити права та вольності України, аби «весь край наш рідний з військом преславним запорозьким ні під царем, ні під королем, ні під ханом, ні під жадним ворогом нашим не загинули, лиш

осталися вольними і незалежними однині і до віку віков»³⁵.

Ця невелика театральна вистава мала велике виховне значення для української молоді, що народилася поза межами України, і єдине, що зв'язувало її з батьківщиною, - це історична пам'ять. Образ І.Мазепи в даному випадку якнайкраще уособлював для них Україну та боротьбу поколінь відданих патріотів за її незалежність.

Інша постановка, здійснена Б.Паздрієм і присвячена, як зазначалося в її афіші, «250-літтю Визвольного чину гетьмана І.Мазепи», була представлена публіці 1959 р. Вистава називалася «Гетьман Іван Мазепа: три картини з життя Великого гетьмана». Докладніших відомостей про цю постановку розшукати не вдалося, але якщо виходити з її назви, то основою інсценізації міг бути як текст драми Л.Старицької-Черняхівської, так і пенталогія Б.Лепкого. В будь-якому випадку це був другий випадок, коли на американському континенті Мазепа постав в образі українського державника, а не в образі дивної істоти сумнівної етнічної приналежності та лихого вдачі.

Останнім твором, який претендував на постановку на театральній сцені, була історична драма «Розп'ятий Мазепа», написана митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком) протягом 19-29 травня 1960 р. На жаль, до сьогодні ця драма так і не дочекалася свого режисера, хоча її зміст вартий того. Події твору розгортаються у фортечному місті Очаків, куди прибули козаки на чолі з гетьманом Мазепою та шведські війська на чолі з Карлом XII. За сюжетом, І.Мазепа тяжкохворий, він поспішає провести останні наради, дати останні розпорядження, але запорожці та старшина вирішують влаштувати йому «судний день». Гетьман з гідністю та розумінням вислуховує усі звинувачення на свою адресу і гірко підсумовує:

*Коли ти виконав завдання,
То ти - герой, навіки славен,
А ні, - то йдеш на розтинання,
У світі звичай цей - із давен...³⁶*

Наприкінці драми гетьман помирає, але його прибічники в особі П.Орлика присягають довершити розпочату справу і вибороти волю Україні, скільки б часу та сил не довелося на це витратити.

Протягом наступних понад 30 років до образу І.Мазепи більше не зверталися ані в Україні, ані в діаспорі. Лише після набуття Україною незалежності, цей образ бунтівного гетьмана та провідника ідеї національної свободи повернувся у мистецтво, у тому числі й у театральне.

Уже на початку 90-х рр. ХХ ст. Львівський театр ім. М.Заньковецької здійснив постановку інсценізацій за мотивами повістей Б.Лепкого «Мотря» та «Не вбивай!» з його пенталогії «Мазепа». Автором інсценізації був Б.Антків, а режисером-постановником - народний артист України Ф.Стригун. Обидві вистави нерозривно пов'язані одна з одною. Український глядач вперше отримав можливість побачити на сцені образ Мазепи, сповнений трагізму. Це була людина, що опинилася перед важким вибором між «тихим життям» на схилі років та небезпечною справою визволення свого народу. За творчим задумом авторів обох постановок, лише у світлі основної ідеї вистави «Не вбивай!»: «Не вбивай волі України і не зраджуй їй!», розуміється справжній зміст вистави «Мотря» - це пошук гетьманом рідної душі, яка, подібно йому, прагнула прислужитися Україні і готова була покласти на це своє життя.

Вистави театру ім. М.Заньковецької, які з успіхом пройшли в Києві у 1992 році, яскраво продемонстрували можливості поєднання якісного літературного матеріалу, майстерності виконання, актуальності тематики та сили виховного впливу подібних творів. Роль Мазепи у виставі «Не вбивай!» виконав Ф.Стригун, роль Мотрі однаково вдало зіграли І.Шиваківська та О.Шумейко, роль Кочубея дуже переконливо виконав Б.Мірус, а роль Любові Хведорівни -Т.Литвиненко. Обидві частини твору Б.Лепкого у постановці львівського театру були записані на плівку і тепер зберігаються у фондах фонотеки Держтелерадіо України³⁷. На сьогодні це єдина драматична постановка українського театру, в якій Мазепа фігурував як реальний історичний персонаж. На жаль, при достатній кількості достойних драматичних творів українських авторів вони залишаються поза увагою сучасних театральних режисерів, що, на наш погляд, суттєво збіднює український театр і відвертає від нього глядача.

Отже, розглянувши наявні матеріали з історії українського театру, біографії відомих мистців, відомості про окремі постановки та твори, можна стверджувати, що образу Мазепи, як персонажа музичних та драматичних театральних (або театралізованих) вистав, пощастило ще менше, ніж образу, втіленому поетами та художниками. Мало того, що за всю історію свого існування на сцені образ безліч разів втрачав як історичне, так і літературне обличчя, він потерпав від перетворення то на татарського хана, то на американського першопроходця, зазнав стільки проклять, скільки не виголосила йому церква, але йому так і не вдалося бути визнаним в образі найвищого достойника України, її визначного державного діяча в незалежній і вільній Україні.

Зрозуміло, що той, хто програв, має нести тягар поразки все життя. Але ж мета, яку поставив перед собою гетьман І.Мазепа, була дуже висока, а шлях її досягнення надзвичайно важкий і непевний. За таких умов дії гетьмана варті лише поваги. Як варті позбавлення від «вічного прокляття» невизнання і його образ. Український слухач і глядач мають право бачити на театральній сцені справжнього історичного Мазепу - людину європейської освіти, справжнього державного діяча, політика, людину мужню і сильною духом.

Джерела та література:

1. «Мазепа» г.Чайковскаго // Киевская старина. - 1886. - Т.XVI. - С.759; Велика ідея // Календар свободи на мазепинський рік 1959. - Нью-Йорк.: Видавництва Українського народного союзу, 1959. - С. 69-76; Сидорук І. Мазепа в чужій літературі // Календар свободи на мазепинський рік 1959. - Нью-Йорк.: Видавництва Українського народного союзу, 1959. - С. 77-87; Сидорук І. Постає Мазепа у світовій літературі та в поезії Яра Славутича ((Визвольний шлях. - 1960. - № 12. - С. 600-608; 1978. - № 5. - С. 733-741; Babinski H. The Mazeppa Legend in European Romanticism. - New-York-London.: Columbia university press, 1974; Mouilleseaux J.P. Mazeppa: [exposition], Musee des beaux-art de Rouen, 19 mai - 30 juin 1978: catalogue. - Rouen: Le Musee, 1978. - 36 p.; Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французькій мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії ((Визвольний шлях. - 1987. - № 12. - С. 1376-1384; 1988. - № 1. - С. 68-86., № 2. - С. 210-225; Господин А. Мазепа у світовій літературі. - Вінніпег, 1987. - С. 34; Господин А. Битва, яку програв Пушкін // Пам'ятки України. - 1991. - № 6. - С. 40-41.; Marest N. Les representations de Mazeppa dans les arts du XIX siecle [Texte imprime]; Le Perray-en-Yvelines: N.Marest, 1993. - 203 p.; Рудницький Л. Мазепа на американській сцені // Всесвіт. - 1994. - № 9. - С. 149-155; Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа. - К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2003. - С. 247; Мазепинство - актуальність історії. Мозаїка рефлексії до перегляду фільму «Молитва за гетьмана Мазепу» // Вісник НТШ. - Число 29. - 2003. - С. 34-35; Кебузинська К. «Мазеппа» Марі де Гранваль на французькій оперній сцені // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. - Т. 1. - К.: Критика, 2004; Ковалевська О. Образ Мазепи в творчості Олександра Орловського та Вацлава Павлішака // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) - Вип. 4. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. - С. 438-448.
2. Marest N. Les representations de Mazeppa dans les arts du XIX siecle [Texte imprime]; Le Perray-en-Yvelines: N.Marest, 1993. - 203 p.
3. Мелодрама вперше була поставлена на сцені «Естлієвого Амфітеатру» у 1833 р. // Рудницький Л. Вказ. праця. - С. 150.
4. Рудницький Л. Мазепа на американській сцені // Всесвіт. - 1994. - № 9. - С. 151.
5. Кебузинська К. «Мазеппа» Марі де Гранваль на французькій оперній сцені // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. - Т. 1. - К.: Критика, 2004. - С. 250.
6. Рудницький Л. Мазепа на американській сцені // Всесвіт. - 1994. - № 9. - С. 153.
7. Там само. - С.154.
8. Там само.
9. К.Кебузинська стверджує, що опера була написана 1875 року, а її прем'єра відбулася 1 травня 1900 р. у Варшавській опері. До цього з'явилися відомості, що опера була написана 1867 р.
10. Як стверджує Р.Савицький, протягом свого життя Ф.Ліст фактично написав шість творів, присвячених Мазепі: перший етюд для фортеп'яно 1827 р.; Трансцендентальний етюд ч.4 «Мазепа» 1838 р., (присвячений В.Гюго); Трансцендентальний етюд ч.4 «Мазепа» 1840 р. (змінена версія твору 1838 р.); Симфонічна поема «Мазепа» 1851 р.; «Мазепа» для двох фортеп'яно 1855 р. та для фортеп'яно на чотири руки 1874 р. (Див.: Савицький Р. Натхненні образом Мазепи // Музика. - 1993. - № 1. - С. 27).
11. Кебузинська К. «Мазеппа» Марі де Гранваль на французькій оперній сцені // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. - Т. 1. - К.: Критика, 2004. - С. 252.

12. Савицький Р. Натхненні образом Мазепи // Музика. - 1993. - № 1. - С. 26.
13. Сокальський Петро Петрович - український композитор, музичний критик, фольклорист і громадський діяч. Написав кілька опер, які разом з творами М.Лисенка, були першими взірцями українського оперного мистецтва. Опера «Мазепа», або «Мотря», писалася на основі поеми О.Пушкіна, але так і не була закінчена. // Музыкальная энциклопедия. - Т.5. - М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1981. - С. 173-174.
14. 100 опер. История создания, сюжет, музыка. - Л-д, 1964. - С. 403.
15. «Мазепа» Г.Чайковскаго // Киевская старина. - 1886. - Т. XVI. - С. 759.
16. 100 опер. История создания, сюжет, музыка. - Л-д, 1964. - С. 404-405.
17. Там само. - С. 405.
18. Мазепа. П.Чайковський / Передмова В.Туркевича. - К.: Видання Національної опери України, 2004. - С. 12-13.
19. Театрально-концертний Київ. - 2004. - № 5.
20. Кебузинська К. Вказ. праця. - С. 246.
21. Там само. - С. 255.
22. Там само. - С. 258.
23. Там само. - С. 281.
24. Василько В. Микола Садовський та його театр. - К. 1962. - С. 81.
25. Там само. - С. 143-146.
26. Рукопис Старицької-Черняхівської. Записник з діловими записами та планом «Мазепи». - Архів Музею видатних діячів української культури та мистецтва М.Старицького, Л.Українки та М.Лисенка. - КН - 10640. - РД. - 248.
27. Барабан Л.І. Людмила Старицька-Черняхівська. Тернистий шлях творчості. - Вінниця.: «Велес», 2003.
28. ІР НБУВ. - Ф.209. - Спр. № 88. - Лист Л.Старицької-Черняхівської до невідомого від 2.02.1929. - Арк. 1.
29. Там само. - Арк. 2.
30. Старицька-Черняхівська Л. Іван Мазепа. - Нью-Йорк.: Говерла, 1959. - 115 с.
31. Там само. - С. 80.
32. Горак Р. Не вбивай! Образ Івана Мазепи у виставах Львівського театру ім. М.Заньковецької / Культура і життя. - 1992. - 4 липня. - С. 4.
33. Велика ідея // Календар свободи на мазепинський рік 1959. - Нью-Йорк.: Видання Українського народного союзу, 1959. - С. 69-76.
34. Там само. - С. 73.
35. Там само. - С. 74.
36. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа. - К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2003. - С. 247.
37. Принагідно дякую за цю інформацію відомому театрознавцю пані Новоселицькій Ніні Миронівні.

Вікторія Каюн

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НЕПРИВЛІЙОВАНИХ СТАНІВ ПОЛТАВЩИНИ І ЧЕРНІГВЩИНИ У РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Розпад колгоспно-радгоспної системи організації сільськогосподарського виробництва і утвердження приватної власності на землю викликали підвищений інтерес громадськості до вітчизняного досвіду функціонування індивідуального (фермерського) господарства в роки столипінської аграрної реформи. При цьому амплітуда коливання в оцінках столипінщини досить широка: від категоричного заперечення прогресивного значення реформ 1906-1916 рр.¹ до всіякого їх возвеличення, яке інколи межує з фетишизацією образу колишнього прем'єр-міністра Росії.² Як не дивно, але апологети Петра Столипіна знайшлися не лише в Росії, але і в Україні, про що свідчать, зокрема, останні публікації наукових співробітників Інституту історії НАН України Володимира Молчанова³ та Олександра Машкіна.⁴ Беручи до уваги вищесказане, автор ставить за мету з'ясувати життєвий рівень основної маси мешканців Полтавської і Чернігівської губерній у 1906-1916 рр. Цей регіон, що тривалий час існував як специфічна

територіально-адміністративна одиниця Російської імперії, відома в літературі під назвою «Гетьманщина» або «Малоросія», мав певні особливості соціально-економічного характеру. Тут, наприклад, аж до відомих потрясінь 1917 р. існувала соціальна група населення, якої не було в жодній іншій губернії України, так звані «малоросійські козаки». На Полтавщині вони склали понад третину всіх мешканців краю. Відомо, що після ліквідації автономії України наприкінці XVIII ст. офіційна імперська пропаганда обіцяла підвищення рівня життя наших предків. З цієї точки зору видається цікавим визначити ступінь добробуту населення Полтавщини і Чернігівщини у роки столипінської аграрної реформи, розрекламованої свого часу царськими чиновниками. Невже й на Лівобережній Україні люди «щедро годувалися, вишукано вбиралися і працювали за умов царату»⁵, як про це пише згаданий вже пан Машкін щодо мешканців Київської, Волинської і Подільської губерній? Почнемо із структури населення. Згідно з опублікованими у 1871 р. офіційними даними, на Полтавщині мешкало 2 002 118 осіб, а на Чернігівщині - 1 560 378 осіб. Разом - 3 562 496 осіб. Сільське населення становило у першій з названих губерній 1 771 274 особи (88,5%), тоді як у другій - 1 259 924 особи (80,8%). Сільські мешканці, що перебували у віданні міністерства державних маєтностей, склали на Полтавщині основну масу населення (59,2%), тоді як колишні поміщицькі селяни - 40,7%; колоністи - 0,1 %. На Чернігівщині склад сільських станів був дещо строкатішим, але й тут категорія дрібних товаровиробників, які перебували в адміністративному віданні міністерства державних маєтностей, була визначальною: 696 720 осіб, або 55,3 %. Друге місце у цьому списку посідали колишні поміщицькі селяни - 559 464 особи (44,4%). Ще 71 810 осіб (5,7%) класифікувались як колоністи, а 334 539 осіб (26,5%) належали до розряду «селян інших категорій».⁶ Українські козаки були підпорядковані міністерству державних маєтностей ще на початку XIX ст., а особливості їх правового становища полягали у тому, що вони завжди були особисто вільними і могли купувати і продавати свою землю на власний розсуд, але лише особам свого стану. За переписом 1837 р. їх нараховувалось 553 691 особа чоловічої статі або близько 1,2 млн. чоловіків і жінок⁷. На початку XX ст. тільки в Полтавській губернії земські статистики нараховували 1 153 398 козаків, що становило 37,9 % усіх мешканців краю. Колишні поміщицькі селяни було 895 998 осіб (29,5%) . Третє місце у цьому списку посідали так звані казенні селяни - 306 244 особи (10,1%). Дості численну групу становили відпускні й запасні нижні чини 277 757 осіб (9,1%). Міщан і цехових робітників було менше - 215 707 осіб (7,1%), а дворян - 44 121 (1,4%). Із розрахунку на сто осіб населення козаків у Чернігівській губернії було 25,2 особи, тоді як у Полтавській - на 12,7 більше. Державних і казенних селян відповідно: 14,8 і 13,0 осіб; колишніх поміщицьких селян - 34,8 і 29,5; міщан - 13,2 і 7,1 особи.⁸ Загалом на 1000 осіб населення у Полтавській губернії на рубежі XIX і XX ст. сільським господарством займалося 816 осіб (81,6%), а в Чернігівській - 789 осіб (78,9%).⁹ Таким чином, аналіз життєвого рівня мешканців села загалом дає типову картину щодо рівня добробуту населення колишньої Гетьманщини.

Найважливішим показником умов життєдіяльності селян був розмір їх землеволодіння. Відомий український історик-аграрник Микола Лещенко свого часу підрахував, що бездефіцитний бюджет селянського господарства в конкретних соціально-економічних умовах кінця XIX - початку XX ст. міг бути на Полтавщині при умові наявності не менше 6 дес. землі, а на Чернігівщині - 7 дес.¹⁰ Його розрахунки не викликали принципових заперечень наукової громадськості, адже були включені до такої узагальнюючої праці, як багатотомна «Історія України».¹¹ Що ж відбулося в українському селі протягом 1906 - 1916 рр. з точки зору селянського землеволодіння? Візьмемо для прикладу Полтавщину, по якій земські статистики зібрали найповніші свідчення. Перепис 1900 р. зафіксував 402 093 селянських господарств, з яких 239 979 (59,7%) у своєму розпорядженні мали менше 6 дес. на двір.¹² Через 16 років, з яких 10 років були періодом аграрних реформ, питома вага цієї категорії селян майже не змінилась.

З 386 489 господарств 223 241, або 57,7 %, у 1916 р. мали наділи, розмір яких не перевищував 6 дес. на двір.¹³ І це при тому, що у 1906-1916 роках з Полтавщини емігрувало близько 30 тис. родин малоземельних і безземельних селян.¹⁴ Мало чим відрізнялась у цьому відношенні й ситуація у сусідній Чернігівській губернії, звідки за той же відрізок часу виїхало близько 20 тис. переселенських сімей. Загальний висновок очевидний: за роки столипінської реформи на території двох вищезгаданих

губерній питома вага селянських родин з недостатньою кількістю землі на краще не змінилася. Ринок землі для основної маси непривілейованих станів виявився недоступним через високі ціни. Якщо за 39 років (1863-1902) ціна однієї десятини землі на Полтавщині зросла на 662,0%, то лише за 13 років (1902-1915) - на 276,2% (з 139 крб. до 384 крб.). На Чернігівщині за ті ж 39 років ріст цін на землю становив 488,8%, а за 13 років - 214,7% (з 88 крб. до 189 крб.).¹⁵ Багатьом селянам не вистачало коштів навіть на оформлення документів, не кажучи вже про гроші, які слід було заплатити тому чи іншому землевласнику. Так, при купівлі 1 дес. за 150 крб. у 1905 році передбачалися такі витрати: 80 коп. на актовий папір; 6 крб. - нотаріальний збір; 7 крб. - канцелярський збір старшого нотаріуса; 60 коп. - марка на витяг із володільного запису; 25 коп. - засвідчення цього витягу; 5 крб. - оплата молодшому нотаріусу; 2 крб. - довіреність на затвердження паперів у старшого нотаріуса; 1 крб. - оплата свідків; 1 крб. коштував витяг з актової книги; 60 коп. - марка на заяву старшому нотаріусу; 60 коп. - марка на посвідчення з волосного правління і, нарешті, 10 крб. слід було віддати повіреному за підтвердження купівельного акта. Разом виходить 34 крб. 80 коп. Цікаво, що при купівлі 1/4 дес. слід було витратити на оформлення паперів 24 крб. 35 коп. при вартості купленої землі у 40-45 крб.¹⁶

Про купівлю мешканцями села землі з допомогою Селянського банку істориками написано немало ґрунтовних досліджень, проте автори переважної більшості публікацій свідомо чи ні обходять факт заборони у 1911 р. видавати позики під заставу тим, хто мав менше 6 дес. землі.¹⁷ Отож бідноті годі було й думати про те, щоб скористатися послугами цього банку для розширення свого землеволодіння.

Якщо близько двох третин полтавських і чернігівських селян не могли одержати із свого господарства достатніх засобів до існування, то єдино можливим виходом із такого становища могли бути сторонні заробітки. Що ж могли одержати тогочасні наймити?

Таблиця 1

**Поденна плата дорослому чоловікові
на Полтавщині при умові його харчування***

Пори року	У середньому за:		Ріст у процентах, %
	1904-1908 рр.	1909-1913 рр.	
Зимною	0,29	0,33	13,8
Весною	0,37	0,43	16,2
Під час сінокоосу	0,54	0,65	20,4
Під час жнив	0,84	1,02	21,4
Під час обмолоту	0,54	0,68	25,9
Середня	0,52	0,62	19,2

З табл. 1 видно, що поденна зарплата дорослого чоловіка була на Полтавщині мізерною як до реформи, так і в ході її активної реалізації, адже 52 чи 62 коп. для середньої селянської родини з шести осіб було надто мало, щоб говорити про задоволення її потреб. Не зайвим, очевидно, було б нагадати у цьому контексті про платню високопоставленим царським чиновникам, окремі з яких одержували по 80 тис. крб. на рік, або 232 крб. у день.¹⁸ Про купівельну спроможність тогочасних грошей свідчать, зокрема, роздрібні ціни, які мали тенденцію до постійного зростання. Як видно з табл. 2, ціни на товари першої необхідності за роки столипінської реформи у м. Києві зросли більш як у 1,5 разу. Немає сумніву, що і на Лівобережжі мав місце подібний ріст споживчих цін. У вересні 1913 р., коли ціни були максимально низькими, один фунт* * яловичини у Полтаві коштував 13 коп., свинини - 14 коп., сала - 24 коп., десяток яєць - 23 коп.¹⁹ На харчі, звичайно, денного заробітку селянину б вистачило, при умові:

а) відсутності численних податків;

б) наявності відповідної кількості робочих місць і можливості, таким чином, одержати необхідні кошти.

* Джерело: *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 г.* - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1915. - С. 88.

* * Один фунт = 0,4095 кг (прим. автора)

Щодо податків, то вони були казенні, земські і мирські.²⁰ Були ще й обов'язкові страхові платежі. Все це разом взяте зменшувало бюджет непривілейованих станів українського села на 20-30%. Пошуки сторонніх заробітків були для селян як економічною, так і певною морально-етичною проблемою. «Є хліб, селянин вважає себе заможним і не йде на заробітки,- писав у своїх спогадах чернігівський земський лікар Олександр Смаковський. - Якщо ми подивимось на звичайне меню селянського столу, то побачимо, що хліб і хлібопродукти відіграють у ньому вирішальне значення. Далі йдуть овочі. Молоко, сир - рідкісні страви навіть для заможних селян; масло, яйця і птиця ідуть, головним чином, на продаж.»²¹ У відомому творі українського класика Михайла Коцюбинського «Fata Morgana», написаному у 1910 р., змальована сумна картина злиденного життя заробітчан: «Ідуть та йдуть, - читаємо у цьому

Таблиця 2

Ціни на продукти харчування у Києві*

№ п/п	Назва товару (в пудах* *)	Ціна, коп.		Ріст у процентах, %
		1904 р.	1913 р.	
1	Борошно житнє	80	135	168,7
2	Борошно пшеничне	150	175	116,6
3	Борошно гречане	130	200	153,8
4	Картопля	145	220	151,7
5	Крупа гречана	110	180	163,6
6	Пшоно	85	135	158,8
7	Сіль	40	50	125,0
8	Яйця (10 шт.)	90	185	205,5
9	Молоко (відро)	100	120	120,0
10	Масло коров'яче	1600	2200	137,3
11	Олія	450	500	111,1
12	Сало (пуд)	600	1100	183,3
13	Курка	35	80	228,6
14	Гуска	70	150	214,3
15	Яловичина	420	720	171,4
16	Свинина	400	760	190,0
17	Цукор	430	440	102,3
18	Мило	320	440	137,5
19	Керосин	124	174	140,3
	Середній показник	-	-	156,8

творі. - Десь у Таврію або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й ... А що ж робитиме один із другим на своїй латочці?».²² Щороку Полтавщина і Чернігівщина давали по 150-200 тис. таких заробітчан.²³ Та з кожним роком знаходити роботу навіть у південних регіонах було все важче. За підрахунками деяких дослідників, на початку ХХ ст. серед сільського населення України 11,3 млн. осіб не могли одержати від свого господарства достатніх засобів до існування. Перше місце у цьому списку посідала Полтавська губернія - 1,8 млн., тоді як на Чернігівщині таких було 1,3 млн. осіб.²⁴ Немало селян під тиском безпросвітних злиднів і відсутності перспективи поліпшити своє економічне становище приймали рішення про переселення на казенні землі Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану або в інші регіони Російської імперії. «Якби тільки хто пояснив, як піти, щоб не повернули, то негайно там би був, - говорив селянин Костянтиноградського повіту полтавським земцям щодо свого бажання переселитися на Амур, - нехай хоч у наймах, але там, тому що тут і в найми ніхто не бере. Без користі для себе працюєш - руки опускаються, як подумаєш, що

* Джерело: Вестник финансов, промышленности и торговли.- 1916.- №3.- С.91.

Проценти вираховані автором.

* * Один пуд = 16,38 кг (прим. автора)

на Амурі міг би бути. Коли б не родина, то ніщо б не утримало. Коли б хто допомогу надав, тому б душу продати готовий. Кажуть там холодно, а я скажу - нам холодніше; худобу потрібно годувати вдома 6 місяців, а я скажу, що нехай і всі 12, та тільки було б чим годувати; тут і одну корову неможливо прогодувати. Орендні ціни настільки виросли, що не користь від землі одержуєш, а збитки. Виходить, що платиш поміщику за піт, який на його землі проливаєш».²⁵ Про рівень добробуту населення чи не найкраще свідчить тривалість життя людей. У ґрунтовній статті про рівень життя населення Російської імперії, опублікованій десять років тому в журналі Російської академії наук «Отечественная история», американський професор Стівен Хок визначив середню тривалість життя селян Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. у 33 роки.²⁶ У роки столипінської аграрної реформи суттєвих змін у цьому плані не відбулося. Якщо порівняти кількість померлих до столипінської реформи і під час її проведення, то виявиться, що на Полтавщині смертність в абсолютних величинах зменшилась на 3,6%, на Чернігівщині - на 8,0%.²⁷ Певний вплив на тривалість життя людей мало поліпшення на початку XX ст. медичного обслуговування населення, проте з реформами Петра Столипіна пов'язувати це явище немає жодних підстав. До того ж слід брати до уваги виселення з території цих двох губерній сотень тисяч мешканців села, що, безумовно, вплинуло на зменшення загального числа померлих у 1909-1913 рр. Враховуючи смертність переселенців (у дорозі і на новому місці), яка становила близько 10 %²⁸, реальна кількість померлих буде, звичайно, вищою. Цікаво було б порівняти рівень споживання хлібопродуктів і картоплі мешканців Російської імперії з тогочасними європейськими країнами. Якщо громадяни Росії в середньому споживали за рік 16 пудів вищезгаданих продуктів²⁹, то датчани - 57,0; болгари - 33,7; французи - 33,6; шведи - 31,3; румуни - 30,0; німці - 27,8; англійці - 26,4 пуда і т.д. Російський економіст Григорій Крестовников після ознайомлення на початку XX ст. з цією статистикою рекомендував тогочасному міністру фінансів якнайшвидше припинити експорт хліба, адже «вивіз здійснюється не через наявність надлишків хліба, а внаслідок бідності і обмеження власного споживання».³⁰

Таким чином, з вищесказаного висновок буде однозначним: життєвий рівень широких мас трудового селянства, що складало, як говорилося вище, на початку XX ст. основну масу мешканців Полтавської та Чернігівської губерній, був надзвичайно низьким. Йому було далеко не лише до розвинутих західноєвропейських країн, а й до тих, які до індустріально-аграрних країн не належали. Навіть Полтавщина, що здавна славилася своїми родючими землями і розкішними садами, була на початку XX ст. краєм масових злиднів і безпросвітної нужди. Коли б переважній більшості полтавських селян жилося добре, навряд чи брали б вони участь у масових заворушеннях 1902 р., повстаннях 1905-1907 рр. та революції 1917-1920 рр. Дана замітка не вичерпує, звичайно, проблеми життєвого рівня громадян Російської імперії на рубежі XIX - XX ст. Слід продовжити дослідницьку роботу по з'ясуванню усіх аспектів цієї багатогранної проблематики, включаючи ретроспективу життєвого рівня селянства усіх губерній України, рівня добробуту інших верств населення, у тому числі робітників, кустарів, торговців, державних службовців та дворянства.

Джерела та література:

1. Зырянов П.Н. Столыпин без легенд. - М.: Знание, 1991. - С. 21; Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России. - М.: Политиздат, 1991. - С. 89; та інші.
2. Казарезов В.В. О Петре Аркадиевиче Столыпине. - М.: Агропромиздат, 1991. - С. 33; Тюковкин В. Деревенский прорыв // Былое. - 1992. - № 3. - С. 4; та інші.
3. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). - К.: Ін-т історії України, 2005. - С. 176.
4. Машкін О. «Буде хліб - буде і пісня!»// Історія України. - 2006. - № 37. - С. 8-9.
5. Машкін О. Назв. праця. - С. 8.
6. Статистический временник Российской империи. Серия 2. Вып. 1. - СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1871. - С. 84-85.
7. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837-1887. Часть 2: Попечительство. Поземельное устройство. - СПб.: Тип. М-ва госуд. имуществ, 1888. - С. 18.
8. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 г. - Полтава: Тип. Дохмана, 1901. - С. 215.
9. Яснопольский П.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов

Росии.- Киев: Тип. ген. Бруня, 1913. - С. 140, 220.

10. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). - К.: Наукова думка, 1970. - С. 56.

11. Див.: Історія України у 8 т., 10 книгах. Т.3. / Ред. А.Г. Шевелєв. - К.: Наук.думка, 1978. - С. 334.

12. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 г. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1916. - С. 38.

13. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-1919 рр. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1919. - С. 46.

14. Підраховано на основі даних: Статистический ежегодник России 1916 г. Вип. 1. - Пг., 1918. - С. 98-99; Зенченко Т.В. Переселение и земство. - Полтава: Тип. Дохмана, 1912. - С. 62.

15. Підраховано на основі даних: Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). - СПб.: Тип. О.Н. Поповой, 1911. - Табл. 4; Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1916. - С. 71.

16. Никонов С.П. Крестьянские «прикупки»// Журнал Министерства юстиции.- 1905. - № 5. - С. 91.

17. Полтавское губернское земское собрание 47- го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г. (Стенографический отчет). - Полтава: Тип. Дохмана, 1912. - С. 240.

18. Погребинский А. Финансовая реформа начала 60-х годов XIX века в России // Вопросы истории. - 1950. - № 10. - С. 85.

19. Хуторянин. Орган Полтавского сельскохозяйственного общества. - 1913. - № 39. - С. 1036.

20. Полтавский земский календарь на 1910 год. Изд-е Полтавского губернского земства. - Полтава: Электрич. типо-литография «Дохман», 1909. - С. 127.

21. Смаковский А. О смертности сельского населения Малороссии. - Чернигов, 1891. - С. 13-14.

22. Коцюбинський М. Твори в семи томах. Т. 3. Оповідання. Повісті (1908-1913). - К.: Радянський письменник, 1974. - С. 48.

23. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. - К.: Наукова думка, 1965. - С. 115.

24. Якименко М.А. Аграрне перенаселення на Україні та його основні соціально-економічні наслідки (1861-1917 рр.) // Тези доповідей науково-виробничої конференції, присвяченої 70-річчю інституту. - Полтава: Полтавський сільськогосподарський інститут, 1990. - С. 17.

25. Переселение из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года. Вип. 1. Сост. по поруч. Полтавск. губ. земской управл. - Полтава: Электрич. типо- литогр. «Дохман», 1900. - С. 259.

26. Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861-1914 годы // Отечественная история. - 1996. - № 2. - С. 42.

27. Підраховано на основі даних: Статистика Украины. - № 47. - Т.3. - Серия 1. Демография. Вип. 1: Матеріали по естественному движению населения Украины. 1867-1914 гг. - Харьков: ЦСУ УССР, 1924. - С. 4, 7.

28. Якименко Н.А. Переселение крестьян на Дальний Восток в конце XIX - начале XX вв.(на примере выходцев с Украины) // Хозяйственное освоение русского Дальнего Востока в эпоху капитализма. Сб. научн. трудов. - Владивосток: ДВО АН СССР, 1989. - С. 87.

29. Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации. - СПб.: Изд-во Н.О. Поповой, 1907. - С. 3.

30. Російський державний історичний архів. - Ф. 591. - Оп. 44. - Спр. 405: «Про встановлення порядку видачі кредитів селянам, які переселилися на казенні землі Європейської Росії, Сибіру і Кавказу». - Арк. 27.

Віктор Шевченко

РЕФОРМА П. А. СТОЛИПІНА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕВОЛЮЦІЮ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1906 - 1916 рр.)

Понад сто років відділяє нас від того часу, як імператорським указом Сенату «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. (після затвердження його III Державною Думою 14 червня 1910 р. він набув чинності закону), в межах Російської імперії було покладено початок здійсненню другої після 1861 р. великої селянської реформи. Названа

іменем її ініціатора прем'єр-міністра П. Столипіна, вона мала на меті перш за все зняття революційної напруги на селі, яка так стурбувала пануючі верстви в роки першої російської революції. Не дивно, що столипінська аграрна реформа, як одне з найпомітніших суспільно-історичних явищ початку ХХ ст., постійно перебувала у сфері наукових інтересів багатьох дорадянських¹, а потім і радянських дослідників², у тому числі й українських³. Хоча, як не дивно, проблема загалом виявилася розробленою ними недостатньо. «Історія аграрної реформи П. Столипіна, - зазначають з цього приводу автори сучасного підручника з аграрної історії України П. Панченко та В. Шмарчук, - до кінця 80-х років ХХ ст. не була по-справжньому об'єктом спеціальних досліджень вчених, хоч, звичайно, не можна сказати про неї, як про білу пляму минулого»⁴. Конкретніше про це висловлювався свого часу один з провідних російських вчених-аграрників академік І. Ковальченко. «При висвітленні радянськими істориками столипінської аграрної реформи, - підкреслював Іван Дмитрович, - акцентувалася увага на розкритті її консервативності та обмеженості, антиселянської спрямованості й поміщицько-самодержавної сутності ... Однак цілий ряд аспектів з історії реформи не отримав належного і обґрунтованого висвітлення»⁵. Ситуація дещо покращилася у пострадянський період, коли в умовах демократичних перетворень кінця ХХ-початку ХХІ ст. з боку молодих незалежних держав посилилась увага до історичного досвіду здійснення аграрних реформ. Це змусило вчених знову повернутися обличчям до столипінського спадку.

Велику увагу переосмисленню й поглибленому вивченню актуальних проблем столипінської аграрної реформи приділяв у останні роки життя один з корифеїв російської історико-аграрної науки А. Анфімов⁶. Їй же присвячені монографічні дослідження й інших відомих російських вчених: А. Авреха⁷, В. Тюкавкина⁸, частково І. Ковальченка⁹, Г. Шмельова¹⁰ та багатьох інших. В Україні висвітленню актуальних проблем столипінської аграрної реформи з позицій сучасної історичної науки був присвячений ряд виступів на VI Всеукраїнському аграрному симпозиумі, який відбувся у м. Черкасах в лютому 2006 року¹¹. Належну увагу П. Столипіну та його реформам відведено авторами сучасних спеціальних навчальних посібників, підручників та довідників¹². Велика група авторів переосмислювала й досліджувала окремі аспекти проблеми на рівні наукових статей та дисертаційних досліджень¹³. Тим не менше вона й сьогодні продовжує залишатися вивченою далеко не достатньо, в тому числі й на регіональному рівні. Одним з таких малодосліджуваних питань є нині питання про еволюцію поземельних відносин в Україні під впливом столипінської аграрної реформи. В даній статті, не претендуючи на повне висвітлення проблеми, зроблено спробу визначити стан її розробки, впорядкувати існуючі інформаційні дані та визначити перспективи подальшого наукового пошуку в даному напрямі.

Безпосередній вплив на еволюцію поземельних відносин мала земельна частина аграрної реформи П. Столипіна. Вона передбачала зруйнування общинного землеволодіння шляхом приватизації селянами надільних земель та створення на цій основі міцного прошарку сільських фермерів через виділення частини господарів на хутори та відруби. Саме цей аспект реформи найбільше імпонував П. Столипіну, який вважав такий порядок землевлаштування своїм дітищем. «Ідея земельних виділів на правах повної власності - незалежно від общини, - підкреслював один із сучасників Петра Аркадійовича, - була дорога йому, і він радісно сприймав її всюди, де земля має ціну і де працею над нею займається селянин»¹⁴. Щоправда, сама ідея хутірного господарства належала не Столипіну, а пруському поміщикові Й. Шубарту фон-Клеєфельду. Зародившись у Пруссії наприкінці ХVІІІ ст., «шубартова система господарства», яка передбачала утворення «дач отдельного двора крестьянского»¹⁵, тоді ж стала відомою і в Росії. За визначенням відомого російського економіста О. Чаєнова, зробленим у 1915 р., тобто в розпал столипінської аграрної реформи, її основні принципи упереджували «всі звичайні аргументи сучасних прихильників хутірського розселення»¹⁶. Нова система господарювання знайшла підтримку серед тогочасного передового російського та українського дворянства. Той же О. Чаєнов згадує поміщика Звенигородського повіту Київської губернії С. Бланкеннагеля, який на зламі ХVІІІ - ХІХ ст. заснував хутірське селянське господарство у власному маєтку¹⁷. Проте для масштабної реалізації подібних задумів необхідний був цілий комплекс відповідних об'єктивних та суб'єктивних передумов. Вони визріли на зламі ХІХ - ХХ ст. і з особливою

яскравістю проявились напередодні та в роки першої російської революції. Вже під впливом селянського повстання у Полтавській та Харківській губерніях, де протягом 9 березня - 4 квітня 1902 р. було розгромлено 105 поміщицьких економій¹⁸, уряд створив особливу нараду на чолі з відомим державним чиновником С. Вітте для вивчення стану сільськогосподарської промисловості. І навіть мусив піти на певні поступки селянству, скасувавши принизливі для нього тілесні покарання та кругову поруку¹⁹. З початком революції, яка відзначалася активною участю в ній трудящого селянства, в листопаді 1905 р. з'явився закон про скасування з 1 січня 1907 р. викупних платежів за селянські наділи та розширення прав Селянського поземельного банку щодо купівлі поміщицької землі й продажу її селянам²⁰. Важливим поворотом у свідомості консервативного дворянства була відзначена, як засвідчують сучасні дослідники, робота установчого з'їзду «Всеросійської спілки землевласників», котрий відбувся в листопаді 1905 р. Тоді його учасники, занепокоєні революційною активністю селянських общин, дійшли такого висновку: «Увесь наш 40-літній устрій, побудований на принципі общинного володіння селян, був фатальною помилкою, і тепер його необхідно змінювати»²¹. Невдовзі після цього рада міністрів поставила питання про необхідність визнати надільні землі селян їхньою особистою власністю і встановити порядок виходу членів сільських громад із общини та виділення для них ділянок із спільного общинного землекористування²². Для підготовки відповідних законодавчих актів були створені спеціальні підрозділи - комісія при головному управлінні землекористування і землеробства та особлива нарада при міністерстві внутрішніх справ. Наслідком роботи першої стала підготовка указу від 4 березня 1906 р. про утворення землевпорядних комісій. Друга фактично підготувала зміст майбутнього указу від 9 листопада 1906 р.²³ Як бачимо, по мірі зростання революційних настроїв на селі уряд дедалі більше повертався обличчям до вирішення насущних аграрних проблем, шукаючи тим самим шляхи до збереження влади поміщиків і держави над бунтуючим селом.

У чому ж полягала суть земельної частини аграрної реформи П. Столипіна? Як відомо, після скасування кріпацтва у 1861 р. основу селянського землеволодіння склали надільні землі, отримані селянами у ході звільнення. Наділи передавалися у розпорядження сільських громад із правом общинного або подвірного користування ними. При подвірному землекористуванні відведена всій громаді земля надавалася селянам у вигляді постійних ділянок для спадкового їх використання. При общинному землекористуванні селяни користувалися земельними ділянками протягом певного періоду, після чого ця земля перерозподілялася між членами общини. При цьому ні подвірники, ні построківі користувачі землею не мали на неї юридичного права власності. Належала вона всій громаді чи то общинній, чи то подвірній²⁴. Однак з часом подвірне землекористування у багатьох випадках почало набувати характеру особистої приватної власності на землю. Водночас при общинному землекористуванні далеко не всі общини користувалися своїм правом на земельні переділи. В таких випадках построкове користування землею поступово ставало безстроковим. До того ж існуюче право на достроковий викуп окремими членами общини своїх наділів вело до появи в її середовищі юридичних власників землі. Іншими словами, стихійний процес приватизації окремими членами общини надільної землі почався ще задовго до початку столипінської аграрної реформи. А уряд П. Столипіна лише прискорив його і впорядкував. Саме на це й були спрямовані указ 6 листопада 1906 р., закон 14 червня 1910 р., які передбачали закріплення общинних земель у особисту власність селян та виділення їх на хутори й відруби, а також «Положення про землевпорядкування» від 29 травня 1911 р. Останнє доповнювало попередні законодавчі документи, надаючи землевпорядним комісіям можливість здійснювати землевпорядні роботи без попереднього закріплення землі за окремими господарями. В таких випадках ті поселення, в яких землевпорядні роботи були закінчені, автоматично оголошувалися переведеними до подвірно-спадкового землеволодіння²⁵. Отже, зруйнування селянської общини і утворення на її землях особистого приватного землеволодіння було одним із важливих напрямків аграрної політики самодержавного уряду.

Тим не менше в історичній науці й до цього часу практично відсутні достовірні дані про наслідки реалізації земельної частини столипінської аграрної реформи. Хоча спроби зробити це відомі ще з початку ХХ ст.²⁶ Згодом відповідні статистичні підрахунки попередніх дослідників проблеми були синтезовані спочатку

П. Лященком²⁷, а потім найавторитетнішим у цьому питанні вченим С. Дубровським. Зрештою, наведені останнім узагальнюючі дані про виділення із общини за станом на 1 січня 1916 р. в межах Російської імперії 2,48 млн. селянських господарств (22% всіх общинних господарств) і закріплення за ними 15,9 млн. дес. (14%) общинної землі²⁸ й сьогодні вважаються найповнішими і найпопулярнішими серед вчених, у тому числі й сучасних²⁹. Щоправда, вони далеко не повні. Так, у вміщених С. Дубровським у додатках таблицях є відомості про виділення селян із общини й закріплення за ними общинної землі за станом на 1 травня 1915 р. та 1 січня 1917 р. Однак у першому випадку вони наведені по 40 губерніях із 47-и, а в другому - взагалі по 33-х губерніях³⁰. Безперечно, на повноту відповідної інформації суттєво впливали події Першої світової війни. Адже з її початком більша частина губерній, в тому числі й українських, була переведена на військовий стан «с подчинением всего гражданского управления этих местностей главным начальникам соответствующих военных округов»³¹, що помітно утруднювало, а то й взагалі унеможливило збір необхідної статистичної інформації. Однак при цьому на її достовірність суттєво впливали як відверта фальсифікація (з певних політичних міркувань), так і приховування окремими чиновниками справжніх наслідків реалізації столипінської аграрної реформи, в тому числі й земельної її частини. Як відзначав сам С. Дубровський, офіційні матеріали щодо цього «мали на меті не стільки прояснити питання про вихід із общини, скільки його затемнити»³². Але очевидним є і те, що й через більш як 40 років після появи змістовної монографії шойно цитованого автора, ми до цього часу практично не маємо серйозних наукових досліджень у даному напрямку.

Сказане вище повною мірою стосується й України. Комплексну інформацію по ній, наведену українськими дослідниками Ф. Лосем та О. Михайлюком, знову ж таки взято із додатків до вищезгаданої монографії С. Дубровського, в яких відсутні дані по Волинській та Подільській губерніях. У решті семи українських губерніях, як засвідчують названі вище українські автори, від часу появи указу 9 листопада 1906 р. і за станом на 1 травня 1915 р. в особисту власність закріпили землю загальною площею 3093380 дес. (29,8% всієї надільної землі) 468238 господарів із 538591, або 80,2% всіх бажаючих³³. Інформація щодо землевпорядних робіт, наведена ними по дев'яти українських губерніях, стосується 1907-1914 рр., хоча у таблицях С. Дубровського аналогічні дані обмежені 1 вересням 1914 р.³⁴ За нею упродовж вказаного періоду землевпорядні роботи були проведені для 617162 дворів із 1403725 бажаючих (44%) на площі 4180032 дес., у тому числі створено 434736 одноосібних господарств³⁵. Третя група узагальнюючих даних, запозичених авторами у С. Дубровського, стосується утворення хуторів та відрубів. Вони свідчать, що за станом на 1 січня 1916 р. по дев'яти українських губерніях загалом було створено 981697 хуторів та відрубів загальною площею 3817838 дес., в тому числі на землях сільських громад - 440283 хутори та відруби, на землях Селянського поземельного банку - 533872 і на землях казни - 784236. Такими є основні узагальнюючі показники щодо реалізації земельної частини столипінської аграрної реформи в Україні. Як бачимо, вони, по-перше, неповні, а по-друге, іноді подані неправильно. Маються на увазі розходження з інформацією С. Дубровського про хід землевпорядкування в Україні за станом на 1 вересня 1914 р., тоді як Ф. Лось та О. Михайлюк подають її за повний календарний рік, тобто не за 8, а за 12 місяців. Не зовсім точною слід вважати й інформацію українських авторів про кількість хуторів та відрубів на казенних землях. Наведена вище цифра 7842 у С. Дубровського подана як кількість угод, а не кількість господарств³⁷, що, як відомо, є далеко не одним і тим же. Тим не менше, інших, повніших даних на сьогодні не існує. А отже, наявна інформація продовжує широко використовуватися у сучасних, головним чином навчальних, виданнях³⁸. Чіткішою видається порайонна та погубернська характеристика наслідків реформи в Україні, подана Ф. Лосем та О. Михайлюком³⁹. Вона засвідчує найбільш інтенсивний характер проведення реформи у Катеринославській, Таврійській, Харківській та Херсонській губерніях, де переважала форма общинного надільного землеволодіння. Навпаки, в межах Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній переважаючим залишалось подвірне землеволодіння. Як наслідок, тут процеси землевпорядкування, виділення одноосібних господарств та формування хуторів і відрубів проходили

набагато повільніше. Хоча в цілому і цей аспект проблеми страждає розбалансованістю, а отже, потребує систематизації, а також подальшого глибокого вивчення з позицій сучасної історичної науки.

Невід'ємною складовою вивчення земельної частини столипінської аграрної реформи є також питання про мобілізацію, тобто вільний ринковий обіг надільної землі, закріпленої в особисту власність колишніх общинників. Її товарна рухомість була вкрай важливою для реформаторів, оскільки продовжував діяти закон від 14 грудня 1893 р. про заборону продажу надільних земель. Це неабияк заважало здійсненню реформи, стримувало як руйнування общини загалом, так і формування міцного фермера-землевласника зокрема. Недаремно питання купівлі-продажу надільної землі постійно перебувало під особистим контролем П. Столипіна. «Личный собственник, - говорив прем'єр-міністр, - по смыслу закона, властен распоряжаться своей землёй, властен закрепить за собой свою землю, властен требовать отвода отдельных участков её к одному месту; он может прикупить себе земли, может заложить её в Крестьянском банке, может, наконец, продать её»⁴⁰. Тож не дивно, що проблема мобілізації землі у зв'язку із проведенням столипінської аграрної реформи займає належне місце у дослідженнях О. Погребинського⁴¹, С. Дубровського⁴², М. Симонової⁴³, Ф. Лося та О. Михайлюка⁴⁴, А. Анфімова⁴⁵, Л. Ігнатової⁴⁶ та багатьох інших авторів. Проте, як і в багатьох інших випадках, пов'язаних з вивченням аграрної реформи П. Столипіна, в даному питанні існує чимало проблем, у тому числі й щодо України. Одна з них викликана відсутністю достовірних узагальнюючих даних про купівлю-продаж надільної землі, закріпленої в особисту власність колишніх селян-общинників. У межах імперії С. Дубровський нараховує 1,1 млн. власників закріплених та хутірських і відрубних земель, які упродовж 1908-1915 рр. продали загалом близько 4,4 млн. дес.⁴⁷ Однак при цьому автор спирається на статистику міністерства юстиції, яку сам же називає неповною і неточною⁴⁸. Окрім того, посилаючись на працю І. Мозжухіна «Землеустройство в Богородицком уезде Тульской губернии» (М., 1917), Сергій Митрофанович наводить також аналогічні порайонні показники за 1908-1912 рр. У них, окрім інших районів, окремо виділені дані по Лівому та Правобережній Україні. Вони свідчать, що протягом вказаного періоду в межах першої 57234 господарі продали разом близько 139,4 тис. дес. землі при співвідношенні чисельності продавців і покупців як 100:109⁴⁹. Аналогічні дані по правобережних губерніях становлять відповідно 42379 господарств, понад 64,5 тис. дес. проданої землі та співвідношення продавців і покупців 100:102⁵⁰. На жаль, виокремити південноукраїнські губернії, дані по яких об'єднані з даними по Бессарабській губернії та Областю війська Донського, практично неможливо. Змістовна стаття М. Симонової присвячена головним чином соціально-економічній характеристиці продавців, 44638 з яких продавали повністю або частково закріплену у хутірську землю в межах України з 1 січня 1914 р. по 1 січня 1915 р.⁵¹ Однак при цьому автор не вказує прямо на кількість проданої надільної землі, обмежуючись класифікацією розміру господарств, господарі яких продавали свої ділянки. Конкретніший в цьому відношенні є показники, наведені Ф. Лосем та О. Михайлюком. Спираючись, як і М. Симонова, на дані земського відділу міністерства внутрішніх справ, вони свідчать, що за станом на 1 липня 1913 р. в семи українських губерніях (без Волинської та Подільської) 362,8 тис. господарів, 316580 з яких були власниками закріплених, а ще 46226 - подвірних ділянок, продали разом 933,6 тис. дес. надільної землі, в тому числі 661156 дес. - закріпленої й 83482 дес. - подвірної. Її покупцями стали 246930 господарів, 201242 з яких купили закріплені, а 45688 - подвірні земельні ділянки⁵². Ще одне дуже цікаве джерело, а саме статистику міністерства фінансів, використав для подібних узагальнень О. Погребинський. Проте зробив це надзвичайно невдало. Так, наведені ним дані про 84668 власників приватизованої общинної та подвірної землі, які «від 1907 до 1911 року» продали в дев'яти українських губерніях 253102 дес. землі⁵³, насправді є її покупцями. До того ж автор замінює назву Таврійської губернії невизначеною «Бессарабією». Між тим, викладена у 25 збірниках статистика міністерства фінансів, на наш погляд, є найповнішою серед інших джерел, якими користувалися, зокрема С. Дубровський, М. Симонова, Ф. Лось та О. Михайлюк. У поданій нижче таблиці 1 наведено уточнені дані цього джерела про мобілізацію надільних земель в Україні за 1907-1910 рр.

**Продаж надільної землі на основі указу від 9 листопада 1906 р.,
яка закріплена в особисту власність селян та перебуває у подвірному
їх володінні, за 1907 - 1910 рр.⁵⁴**

Губернії, роки	Продавці закріплених та подвірних ділянок	Продана земля (дес.)	Сума, сплачена за продану землю (крб.)	Покупці закріплених та подвірних ділянок	Середня ціна 1 десятини (крб.)
1	2	3	4	5	6
Полтавська					
1907	184	537,7	92933	-	154,24
1908	846	1983,0	261405	690	131,82
1909	1303	2974,0	391235	1212	131,00
1910	2008	3374,0	634325	1907	199,00
1907-1910	4341	8868,7	1379898	3809	154,02
Харківська					
1907	292	1027,2	111825	-	108,86
1908	1801	6985,0	648539	1494	92,85
1909	5812	20150,0	1771336	5354	88,00
1910	9949	20323,0	3114272	9599	110,00
1907-1910	17854	48485,2	5645972	16447	99,93
Чернігівська					
1907	52	216,6	17989	-	83,05
1908	308	960,0	70623	409	73,57
1909	645	1832,0	144533	773	79,00
1910	1029	2939,0	275799	1222	154,00
1907-1910	2034	5947,6	508944	2404	97,41
Лівобережжя					
1907	528	1781,5	222747	-	115,38
1908	2955	9928,0	980567	2593	99,41
1909	7760	24956,0	2307104	7339	99,33
1910	12986	26636,0	4024396	12728	154,33
1907-1910	24229	63301,5	7534814	22660	117,12
Волинська					
1907	53	160,1	20387	-	127,34
1908	444	1187,0	147169	411	123,98
1909	536	1558,0	188135	620	121,00
1910	1297	3390,0	492883	1463	145,00
1907-1910	2330	6295,1	848574	2494	129,33
Київська					
1907	195	433,3	87122	-	201,07
1908	3072	5580,0	998002	3117	178,85
1909	3696	6506,0	1274778	3708	196,60
1910	7030	9445,0	2175099	6894	230,29
1907-1910	13993	21964,3	4535001	13719	201,70

Подільська					
1907	7	13,5	3380	-	250,37
1908	130	227,0	57190	139	251,93
1909	667	1617,0	267101	696	165,00
1910	1673	1956,0	550533	1685	273,00
1907-1910	2477	3813,5	878204	2520	235,08
Правобережжя					
1907	255	606,9	110889	-	192,93
1908	3646	6994,0	1202361	3667	184,92
1909	4899	9681,0	1730014	5024	160,87
1910	10000	14791,0	3218515	10042	216,10
1907-1910	18800	32072,9	6261779	18733	188,70
Катеринославська					
1907	348	1512	195668	-	129,41
1908	2617	12581	1386864	2227	110,23
1909	5190	22896	2795221	5069	122,01
1910	7445	28666	4244202	6866	148,05
1907-1910	15600	65655	8621955	14162	127,43
Таврійська					
1907	493	3273,9	454153	-	138,72
1908	4571	27168,0	3132465	3501	115,30
1909	9717	51061,0	5646445	7153	110,00
1910	9888	57907,0	6918910	8697	99,00
1907-1910	24669	139409,9	16151973	19351	115,76
Херсонська					
1907	292	1027,2	111825	-	108,86
1908	3701	12424,0	1287351	3256	103,62
1909	7489	25692,0	2630312	6617	102,00
1910	10990	34160,0	4223058	10089	123,00
1907-1910	22472	73303,2	8252546	19962	109,37
Південь					
1907	1133	5813,1	761646	-	125,66
1908	10889	52173,0	5806680	8984	109,72
1909	22396	99649,0	11071978	18839	111,34
1910	28323	120733,0	15386170	25652	123,35
1907-1910	62741	278368,1	33026474	53475	117,52
Україна					
1907	1916	8201,5	1095282	-	141,12
1908	17490	69095,0	7989608	15244	131,35
1909	35055	134286,0	15109096	31202	132,62
1910	51309	162160,0	22629081	48422	121,85
1907-1910	105770	373742,5	46823067	94868	131,73

Вони свідчать, що у зазначений період у дев'яти українських губерніях 105770 господарів продали загалом близько 374 тис. дес. надільної землі на суму понад 46,8 млн. крб., що в середньому становило майже 132 крб. за десятину. Покупцями землі стали не менш як 94868 фізичних осіб. Але цей показник явно занижений, оскільки у таблиці

відсутні такі дані за 1907 р. Дані за 1908-1910 рр. засвідчують невелику перевагу чисельності продавців над чисельністю покупців, а отже, їх співвідношення є дещо іншим, ніж його наводить С. Дубровський (як було показано вище, у нього вказано невелику перевагу покупців), і становить 100:87 у 1908 р., 100:89 у 1909 р. і 100:94 у 1910-ому, що виявляє тенденцію до скорочення різниці між обома показниками. На жаль, статистика міністерства фінансів обмежується даними лише по 1910 р. включно, а отже, не дає можливості прослідкувати процес мобілізації закріпленої у власність надільної землі в наступний період. Ті ж показники, які вміщені у таблиці 1, фіксують неухильне розширення її купівлі-продажу. Причому, як і в попередніх висновках, мусимо відзначити найвищу активність у цьому південноукраїнського селянства. Водночас відзначимо, що найвища ціна однієї десятини спостерігається в Київській та Подільській губерніях. Значною мірою це пояснюється тим, що саме ці губернії були фактичним центром загальноімперської цукрової промисловості, й земля мала тут велике значення для вирощування цукрових буряків - головної сировини для цукрових заводів.

Слід гадати, що тенденція до повсюдного зростання мобілізаційних операцій в межах України зберігалася і в наступні роки. На це, зокрема, звертає увагу М. Симонова. «1914 г. в отношении мобилизации надельной земли, - подчеркнул вона, - можно считать типичным; он относится к трёхлетию (1912-1914 гг.), когда мобилизация наделов достигла наибольшего развития»⁵⁵. Хоча при цьому наведені нею 44638 господарів, які продавали землю протягом 1914 року⁵⁶, чисельно поступаються таким у 1910 р., коли їх, як свідчать дані таблиці 1, налічувалось 51309. Про поступальний розвиток даного процесу певною мірою можуть свідчити й дані, наведені одним з авторів «Історії селянства Української РСР» С. Горякіною. Згідно з ними, на 1 січня 1916 р. по всіх дев'яти українських губерніях 271673 господарі продали загалом не менш як 901047 дес., закріплених у власність надільних земель⁵⁷. Якщо від цих показників відняти дані за 1907-1910 рр. (105770 продавців і 373743 дес. землі), то у 1911-1915 рр. матимемо 165903 продавці і 527304 дес. проданої ними землі. Це справді дещо більше за попереднє чотириріччя. Однак наскільки можна довіряти цим даним? Адже є ще Ф. Лось і О. Михайлюк, у котрих, як відзначено вище, майже 363 тис. продавців-селян продали в семи українських губерніях близько 934 тис. дес. землі за станом на 1 липня 1913 р.⁵⁸. Як бачимо, питання продовжують виникати.

Як підсумок до всього вищесказаного, зазначимо, що знайомство із сучасною літературою та літературою минулих років переконує в тому, що загалом столипінська аграрна реформа завдала відчутного удару по патріархальній селянській общині. Вона стала наслідком об'єктивних потреб тогочасного суспільства у знищенні залишків кріпосництва, які продовжували стримувати процес поширення ринкових відносин у сільському господарстві. Злам статичного общинного землеволодіння, утворення прогресивних міцних фермерських господарств на селі помітно вплинули й на характер поземельних відносин, зробивши їх сучаснішими і мобільнішими. Важливим наслідком реформи став ініційований нею перерозподіл надільного земельного фонду, а точніше, його частини, приватизованої колишніми селянами-общинниками протягом 1906-1916 рр. Відзначимо й те, що процес зламу статичності общинного землекористування почався стихійно ще задовго до столипінської аграрної реформи, яка лише прискорила його і впорядкувала. Не можна не відзначити й те, що окремі проблеми, пов'язані прямо чи побіжно з реформою П. Столипіна, й сьогодні залишаються вивченими не достатньо. З огляду на характер і тематику даної статті зазначимо, що сказане вище перш за все стосується земельної частини реформи. Як можна було переконатися, до цього часу практично відсутні достовірні узагальнюючі відомості про наслідки земельних перетворень, у тому числі й у межах України. В абсолютної більшості авторів відповідні статистичні показники є уривчастими або неповними. Це породжує науковий хаос у даному питанні й утруднює пересічному читачеві, особливо молоді, знайомство з реальними подіями столітньої давнини. Причини такого явища почасти зрозумілі: труднощі Першої світової війни й неповнота тих джерел, які зберігаються у центральних архівосховищах України і особливо Росії. Але залишаються місцеві архіви, де має зберігатися інформація, яка з тих чи інших причин не потрапила до централізованих звітів. Їх опрацювання, причому фронтальне, має суттєво доповнити наші знання та уявлення про справжній хід та наслідки аграрної реформи П. Столипіна. Сьогодні, з огляду на суттєві зміни в суспільному житті, вона особливо потребує не тільки

переосмислення, але й подальшого глибокого вивчення. Без цього нашим нащадкам, як і нам сьогодні, буде надзвичайно складно дати об'єктивну оцінку як здобутків, так і прорахунків реформаторів початку ХХ ст.

Джерела та література:

1. Изгоев А. П.А. Столыпин: Очерк жизни и деятельности. - М., 1912; Красильников Н. П.А. Столыпин и его деятельность в первой, второй и третьей Государственной Думе. - СПб., 1912; Огановский Н.П. Индивидуализация земель в России и её последствия. - М., 1917 та ін.
2. Першин П.Н. Участковое землепользование в России. - М., 1922; Карпов Н. Аграрная политика Столыпина. - Л., 1925; Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика. - М., 1941; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа: Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале ХХ века. - М., 1963; Симонова М.С. Мобилизация крестьянской наделной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - Сборник V. - М., 1962. - С. 398 - 458; Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. - М., 1973; Герасименко Г.А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. - Саратов, 1985 и др.
3. Литвинов И. Столыпинщина. - Харьков, 1931; Лось Ф.Є. Україна в роки століпінської реакції. - М., 1944; Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період століпінської реакції. - К., 1959; Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914 рр. - К., 1976; Гайдай Л.І. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період століпінської аграрної реформи // Укр. іст. журн. - 1978. - № 11. - С. 100 - 106; Опря А.В. Положение заёмщиков крестьянского поземельного банка в годы столыпинской аграрной реформы // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сборник науч. трудов. - Днепропетровск, 1980. - С. 152 - 158 та ін.
4. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. - 2-ге вид., випр. і доповнене. - К., 2000. - С. 68.
5. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала ХХ в. - М., 2004. - С. 465.
6. Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. - 1991. - № 4. - С. 112 - 121; его же. Столыпин в публицистике и в жизни // Государственная деятельность П.А. Столыпина: Сборник статей. - М., 1994. - С. 154 - 167; его же. Столыпин и российское крестьянство. - М., 2004.
7. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. - М., 1991.
8. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. - М., 2001.
9. Ковальченко И.Д. Указ. соч. - С. 465 - 487.
10. Шмелёв Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в ХХ веке. - М., 2000. - С. 6 - 56.
11. Реєнт О.П. Століпінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Український селянин: Матеріали VI Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії, присвяченого 100-ій річниці початку земельної реформи П.А. Століпина. - 2006. - Вип. 10. - С. 6 - 16; Коваленко В.О. С.Ю. Вітте й П.А. Століпін: Два погляди на одну проблему // Там само. - С. 16 - 18; Малиновський Б.В. Пауль Рорбах, століпінська аграрна реформа і причини першої світової війни // Там само. - С. 18 - 20; Присяжнюк Ю.П. Ментальні «почування» українського селянства в умовах проведення століпінської аграрної реформи // Там само. - С. 22 - 25; Михайлюк О.В. Століпінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії // Там само. - С. 25 - 29; Корнієнко П.С., Терещенко В.Д. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки століпінської аграрної реформи // Там само. - С. 29 - 32 та ін.
12. Рибалка І.К. Історія України. Частина 2: Від початку ХХ ст. до лютого 1917 року: Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів. - Харків, 1997. - С. 367 - 371; Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. - К., 1996. - С. 233 - 234; Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. - К., 2000. - С. 68 - 92; Третьяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. - К., 2002. - С. 37 - 53 та ін.
13. Дякин В. Последний шанс // Знание - Сила: Этот номер посвящён России начала ХХ века. - 1991. - № 2. - С. 14 - 19; его же. Слишком запоздалая реформа // Там же. - С. 24 - 29; Белоусов Р. Две крестьянские реформы: 1861 и 1907 годы // Экономист. - 1992. - № 12. - С. 78 - 81; Власюк І. Вплив століпінської аграрної реформи на розвиток промисловості Правобережної України // Історія України. - 1998. - № 23. - Червень. - С. 4; його ж. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період століпінської аграрної реформи // Київська старовина. - 1999. - № 5. - С. 164 - 169; Ігнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на початку ХХ ст. // Історія України. - 2000. - № 34. - Вересень. - С. 6 - 7; Мэйси Давид А.Дж. Аграрные реформы Столыпина как процесс: центр, периферия, крестьяне и децентрализация // Россия сельская: XIX - начало ХХ в. / Отв. редактор А.П. Корелин. - М., 2004. - С. 251 - 283; Петровичева Е.М. Отношение земств Центральной России к аграрной реформе П.А.

- Столыпина // Россия сельская: XIX - начало XX в. - С. 284 - 308; Кабанов В.В. А был ли крах столыпинской аграрной реформы? // Россия сельская: XIX - начало XX в. - С. 309 - 330; Терещенко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні століпінської аграрної реформи в Україні (1906 - 1916 рр.) // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Тернопіль, 2006 та ін.
14. Шубенской Н.П. Памяти П.А. Столыпина: Речь, произнесённая 5 сентября 1913 г. в Центральном комитете Союза 17 октября, в Москве. - М., 1913. - С. 23.
 15. Чайнов А., Студенский Г. История бюджетных исследований. - Изд. 2-е, доп. - М., 1922. - С. 15.
 16. Там само. - С. 16.
 17. Там само. - С. 17.
 18. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. - К., 1968. - С. 93.
 19. Лещенко М.Н. Могутній виступ селянства (До 70-ти річчя Полтавсько-Харківського повстання). - К., 1972. - С. 44.
 20. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905 - 1907 рр. - К., 1977. - С. 281.
 21. Первая революция в России: Взгляд через столетие / Отв. ред. А.П. Корелин, С.В. Тютюкин. - М., 2005. - С. 418.
 22. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905 - 1907 рр. - С. 282.
 23. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - М., 1963. - С. 98 - 99.
 24. Александров [без і. п Б.]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях. - Пг., 1917. - С. 6.
 25. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. - С. 87.
 26. Александров [без і. п Б.]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях. - Пг., 1917. - С. 36 - 40; Першин П.Н. Участковое землевладение в России: Хутора и отруба, их распространение за десятилетие (1907 - 1916 гг.). - М., 1922. - С. 46 - 46 и др.
 27. Лященко П.Н. История народного хозяйства СССР. - Т. 2: Капитализм. - М., 1948. - С. 266.
 28. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - М., 1963. - С. 199.
 29. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М., 2004. - С. 475; Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. - М., 2004. - С. 71; Анфимов А.Н. П.А. Столыпин и российское крестьянство. - М., 2002. - С. 119 и др.
 30. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 574 - 577.
 31. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України). - Ф. 442. - Оп. 864. - Спр. 296. - Арк. 177.
 32. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 200.
 33. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - К., 1976. - С. 35.
 34. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 580 - 581.
 35. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - К., 1976. - С. 39.
 36. Там само. - С. 42 - 43.
 37. Дубровский С.М. Указ. соч. - С. 587.
 38. Історія народного господарства Української РСР. - Т. 1. - К., 1983. - С. 406; Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / За ред. Б.Д. Лановика. - К., 1994. - С. 277; Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К., 2000. - С. 74; Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. - К., 2002. - С. 46 та інші.
 39. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Назв. праця. - С. 36 - 46.
 40. Столыпин П.А. Речь о земельном законопроекте и землеустройстве крестьян, произнесённая в Государственной Думе 5 декабря 1908 года // Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия: Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906 - 1911 гг. - М., 1991. - С. 176 - 177.
 41. Погребинський О. Століпінська реформа на Україні. - Одеса, 1931. - С. 12 - 21.
 42. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 351 - 383.
 43. Симонова М.С. Мобилизация крестьянской надельной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - Сборник V. - М., 1962. - С. 398 - 458.
 44. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - К., 1976. - С. 31 - 69.
 45. Анфимов А.Н. П.А. Столыпин и российское крестьянство. - М., 2002. - С. 237 - 266.
 46. Ігнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на початку XX ст. // Історія України. - 2000. - № 34. - Вересень. - С. 6 - 7.
 47. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 363.

48. Там само. - С. 353.
49. Там само. - С. 367.
50. Там само.
51. Симонова М.С. Указ. соч. - С. 430 - 433.
52. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - С. 37.
53. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. - Одеса, 1931. - С. 18.
54. Таблиця складена за такими джерелами: Матеріали по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXII. - СПб, 1913. - С. 79; Вып. XXIII. - СПб, 1914. - С. 84; Вып. XXIV. - СПб, 1915. - С. 89; Вып. XXV. - Пг, 1917. - С. 76 - 77. Підрахунки автора.
55. Симонова М.С. Указ. соч. - С. 407.
56. Там само. - С. 430 - 433.
57. Історія селянства Української РСР. - Том 1. - С. 493.
58. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Назв. праця. - С. 37.

Валентина Кулик

НІЖИНСЬКЕ ЗЕМСТВО, 1910 р.

Вдосконалення місцевого управління в Росії у другій половині XIX ст. виявилось у земській реформі.

Починаючи з 1864 р. общини обирали власних представників на повітовому і губернському рівнях для нагляду за освітою, охороною здоров'я, поштовими послугами, утриманням шляхів і т. д. Для фінансування цих служб місцевим комітетам або земствам надавалося право обкладати населення земськими податками. На усі нововведення, що проводились Ніжинським земством у повіті, майже завжди йшли кошти не тільки повітової, а й губернської земської управи.

Для збирання земських податків («зборів») спеціально створена міська оціночна комісія складала інвентар міських маєтностей і давала оцінку нерухомого майна на основі норм, вироблених оціночно-статистичним бюро губернії.

Податками обкладалось усе нерухоме майно, що приносило доходи, усі великі і малі промислові заклади. Коефіцієнт податку залежав від очікуваного доходу.¹

Із журналу Ніжинського повітового земського зібрання, 1910 р.: «... мельницы оценивались разными Волосными Правлениями совершенно произвольно: от 5 до 600 руб., доходность всякой крупорушки, просорушки, маслوبيони и кузницы определена была в 3 руб., всякий кирпичный завод - 10 руб., коэффициент для этих заведений предлагают установить - 6%... освободить же от обложения лишь олейницы крестьянского типа... стоимость каждая от 111 до 135 руб. в виду их ветхости и устарелости... и полной убыточности для хозяев...»

Згідно із складеним описом Ніжинського повітового земства на 1910 р., у місті на повіті нараховувалося: 41 цегельний завод, що давали земських зборів 34974 крб. 10 коп., 3089 вітряних млинів, земські збори яких становили 499125 крб., 6 маслوبيонних заводів з ручним пресом і кінським приводом, 4 маслوبيонних заводів з просорушками давали зборів на суму 16040 крб., 5 шкіропереробних заводів - 4092 крб., і завод колесної мазі - 1237 крб. 20 коп., 122 кузні сільського типу - 5979 крб., 26 кузень міського типу - 3062 крб., 27 просорушок з крупорушками - 14820 кр., 23 ручні просорушки - 8280 крб., 21 кінна просорушка - 5250 крб., 4 просорушки з англійським топчаком - 3800 крб., борошномельна постава - 296 крб. 90 коп. Усе це давало прибутку у казну земства за 1910 р. - 597455 крб. 80 коп.²

У 1910 р. Ніжинське земство активно займалося розвитком сільського господарства. Частина коштів, що виділяло на ці заходи земство, на його прохання асигнувала Чернігівська земська управа. Для вивчення особливостей землі із метою покращення її родючості Ніжинським земством організовувалися дослідно-показові ділянки. На них запроваджувались уже розроблені дослідними установами науково-обґрунтовані системи ведення господарства. Для створення таких полів у 1910 р. Ніжинське земство виділило 1400 крб.³

На дослідно-показових ділянках застосовували нову на той час с/г техніку (сіялки, сіялки, молотилки...)

Потім у вільний від роботи час цю техніку земська управа віддавала у прокатне

користування окремим господарям. Для допомоги виробникам у Ніжині діяв склад земського устаткування. Про великий попит на нову с/г техніку свідчить той факт, що у 1910 р. земська управа звернулася до земських зборів з проханням внести у кошторис додаткову суму на 1911 р. - 1251 крб. з метою розширення складів землеробського устаткування. Це давало змогу тримати у достатній кількості необхідне технічне устаткування та машини.⁴

Для покращення посівів Ніжинське земство, в розпорядженні якого нараховувалось 20 зерноочисних машин, створювало по селах повіту спеціальні пункти. На них в період з 15 січня по 16 квітня кожного року і в осінній час організовувалася робота 4-х пересувних зерноочисних обозів.

У 1910 р. у число сіл, які обслуговувалися цими обозами, увійшли Терешківка, Шняківка, Латовщина, Гармашина, хутір Бобрик, Колесники, Зруб, Кукшин.

На пунктах ці машини ввірялись відомим управі особам, досвідченим у цій справі. За свою роботу вони отримували половину оплати за очистку.

Організація обозів у 1910 р. обійшлася у 400 крб.⁵

Для розвитку садівництва Ніжинська земська управа планувала забезпечити населення плодами посадовими культурами і організувала продаж отрути для боротьби із шкідниками та різних оприскувачів за заниженими цінами. Для окулірування садів управа наймала 2-х садівників на термін 5 місяців. На заходи по садівництву земство асигнувало 450 кр. на цей рік.⁶

Оскільки значна частина населення не вмiла кваліфіковано займатися сільським господарством, Ніжинське земство також надавало відповідну допомогу у цьому питанні. На кошти земства видавалися та розповсюджувалися спеціальні листівки із сільськогосподарським змістом; земським агрономом організовувалися читання - бесіди, роздавалися брошури. При управі існувала агрономічна бібліотека, яка щорічно поповнювалася книгами і періодичними виданнями.⁷

Починаючи з 1906 р. Ніжинським земством велися роботи по залісненню летючих пісків у повіті.

У 1910 р. весною та восени велися посадки сосни і шелюгів у Вертіївській, Дроздівській, Мринській, Талалаївській волостях. У цьому році сосною було засаджено у повіті 82, 28 дес. відкритих пісків; шелюгами - 17,74 дес. Тільки в одній Вертіївській волості засаджено соснами 49,59 дес., у Мринській волості сосни висаджені на 29,43 дес., у Талалаївській - на 6,26 дес., шелюгами - 2,24 дес. Завдяки Ніжинському земству велика частина летючих, напівзадернілих, задернілих, покритих природними зарослями пісків перетворювалася у корисну, зайняту лісом площу.

Через те, що запит на садівний матеріал (сосну, листяні породи) значно зріс, у 1910 р. назрілим питанням для земства стало створення розсадника спеціально для Ніжинського повіту (інші державні розсадники знаходилися далеко і за своїм запасом матеріалів часто не в змозі були задовольнити передбачуваний запит). На закладання у Ніжинському повіті власного розсадника земство виділило 400 крб.⁸

Циркуляром 1910 р. Чернігівського губернатора Ніжинській управі був запропонований проект агрономічної допомоги односібним господарям. Головне управління землевлаштування та землеробства циркуляром від 24 квітня 1910 р. передбачало відпуск коштів на агрономічну допомогу земствам, які в свою чергу асигнували кошти населенню на хуторах та відрубникам. Таким чином уряд разом із земствами асигнував кошти для надання агрономічної допомоги населенню хуторів та відрубників. Вважалося, що усі інші господарники, бачачи результати культурного обробітку землі на хуторах або у відрубних господарствах, поневолі будуть прагнути до створення у себе таких же господарств.⁹

Для покращення породи великої рогатої худоби у Ніжинському повіті планувалося влаштувати пункт осіменіння з 5-ма породистими бугаями. Іще 30 бугаїв віддавалися на утримання окремим господарям по селах: Вертіївка, Лосинівка, Володькова Дівиця. Бугай залишався у господаря з умовою, що за нього у півторарічному віці бугайчик буде відданий с/г товариству.¹⁰

Кращу худобу, коней, інші сільськогосподарські досягнення у повіті щорічно представляли на виставках, влаштовуваних сільськогосподарським товариством. Відомим ініціатором таких виставок був Л. І. Руссо-де-Живон, який більше 11 років обирався головою Ніжинського с/г товариства. Лев Іосифович для покращення конярства у повіті посилено пропагував так звану арденську породу. Для увіковічення пам'яті

Руссо-де-Живона у 1910 р. Ніжинське земство вирішило заснувати срібну медаль для нагороди на виставках кращого коня арденської породи.¹¹

Для успішної роботи земства діяла земська каса дрібного кредиту. З часу заснування до 1910 р. її кредитом на суму 17000 крб. скористались 13 кооперативних закладів - 11 кредитних і ощадно-позикових товариств, одне сільськогосподарське товариство і одне споживче товариство. На 1910 р. каса залучила 11 вкладників із сумою 6241 крб. Управління і ведення справ каси належало управі, раді і земському агрономові. Обов'язки головного казначея виконував голова управи М. В. Висоцький. Каса щомісячно складала грошовий звіт, який представлявся увазі ради і по затвердженні його відсилала у Чернігівське відділення державного банку. У звичайний час готівкові гроші каси зберігаються на вкладній книжці на поточному рахунку Ніжинського товариства взаємного кредиту.¹²

Ніжинська земська управа у 1910 р. вирішила розпочати осушування болота Удаю. Оскільки осушувальні канали повинні були пройти по землях Прилуцького повіту Полтавської губернії, то управа на своєму засіданні подала клопотання губернським земським зборам доручити Чернігівській земській управі домовитися з Полтавським і Прилуцьким земствами з питання осушування болота Удаю Ніжинського повіту.

Кошти надавала Чернігівська управа, в розпорядженні якої для осушування Удаю нараховувалось 40000 крб. У разі необхідності губернська управа повинна була звернутися з клопотанням у відділ меліоративних позик для відпуску додаткових коштів.¹³

У 1910 р. Ніжинське земство займалося також питанням про влаштування телефонної мережі у повіті. Цьому послужив лист, отриманий 10 вересня 1909 р. головою повітової земської управи від Чернігівського губернатора. В ньому губернатор висловлює занепокоєння щодо ситуації, яка склалася в губернії:

«...непрекращающиеся грабежи, разбои, та обстановка, при коей они совершаются и, наконец, те препятствия, которые приходится встречать чинам полиции при преследовании разбойников заставляют принять все меры к тому, чтобы положить предел подвигам этих негодяев и чтобы во всяком случае, их преступную и возмутительную деятельность вывести из условий настоящей безнаказанности...

В этих видах получает особое значение проведение в уездах телефонной сети...

Борьба с конокрадами, с пожарами, административная работа земства, торговые сношения, вызов медицинской помощи в высшей степени облегчаются и ускоряются благодаря телефонам...»¹⁴

Документи свідчать, що уже в 1910 р. ідуть переговори з підприємцем та інженером Подобедовим, і ним на прохання земства розробляється схема телефонного зв'язку для Ніжинського повіту, а в 1911 р. земська управа планує побудувати магістральні лінії, з'єднавши ними усі волосні управи: загальна довжина ліній становила 169 верст, а провідів - 219 верст.¹⁵

Телефонна мережа влаштовувалась для осіб та установ, що знаходились не тільки в межах міста, а й по всьому Ніжинському повіті. При цьому у волосних управах, станових приставах і повітовому поліцейському правлінні встановлювались безкоштовні телефони.

Для абонентів встановлювалися правила користування телефонами: «... абонентам строго воспрещается передавать за плату установленные в них аппараты в пользование посторонним лицам...

Передача посредством телефонных аппаратов сведений, коих противно закону, общественному порядку, нравственности и не прилично по выражениям, не дозволяется. Ответственность перед земством за злоупотребление аппаратами лежит на самих абонентах...»¹⁶

За допомогою телефону можна було обмінюватись телеграмами з урядовими установами: для цього абонент міг по телефону передати свої телеграми у місцеву поштово-телеграфну контору для подальшої їх передачі по телефону.

Плата за телефон у м. Ніжині, де розташовувалась центральна телефонна станція, становила 75 крб. на рік.; у населених пунктах за межами центральної телефонної станції - 75 крб. з приплатою за кожен версту по 10 крб. при одному провіді і за кожних із наступних провідів - по 4 крб.

Ремонт шестипровідної лінії становив 30 крб, на рік, або 5 крб. на кожен версту.¹⁷

На будівництво телефонної мережі передбачалось витратити, згідно з кошторисом,

суму 24000 крб. Оскільки із здійсненням повітових мереж загальногубернська телефонна мережа утвориться сама по собі, то Ніжинська управа на черговому засіданні прийняла рішення, в якому «считається вповне справедливим, если Губернское Земство даст безвозвратно субсидию в размере 10000 руб. В этом случае получения от Губернского Земства указаний субсидии, Уездному Земству придется затратить из собственных средств 14000 руб.»¹⁸

У 1910 р. за рахунок дорожнього капіталу земська управа внесла в кошторис витрати: на виплату по контрактах за спорудження мостової в містечку Лосинівка близько 23000 крб., на утримання техніки - 2040 крб., на утримання дорожнього майстра - 840 крб., на утримання дорожніх сторожів - 700 крб.; суму в розмірі 21808 крб. 23 коп. - на влаштування у 1911 р. мостової в урочищі Ставок між с. Талалаївкою і хутором Погребцем по тракту Ніжин-Лосинівка.¹⁹

Для того, щоб навчання дітей небагатих жителів м. Ніжина та повіту було доступнішим, Ніжинське земство щороку виділяло кошти на утримання різних початкових і середніх навчальних закладів: народних, технічних та комерційних училищ, жіночих і чоловічих гімназій. Для нагляду за їхньою діяльністю від земства обиралися попечителі. Крім того, при управі діяла постійна комісія, яка займалася справами шкіл та бібліотек. У 1910 р. відбулося чергове обрання комісії на трирічний термін. До неї увійшло шість довірених осіб: Є. І. Гржимайло, П. С. Коробка, М. В. Сидоренко, П. С. Пилипенко, А. В. Безсмертний, П. Парпура.²⁰

У 1910 р. земство фінансувало кошти на утримання Людмилінської школи сільського домоводства і присадибного господарства, Дроздівської слюсарно-штамповочної майстерні, Ніжинського технічного училища ім. Кушакевича, де почесним попечителем від земства у 1910 р. був племінник засновника цього закладу П. В. Кушакевич. У журналі земських засідань за 1910 р. згадується, що протягом останніх двох років (по 100 крб. щорічно) фінансувалася також прогімназія А. Ф. Крестинської. У 1910 р. вона перетворена на повну гімназію. Записи земського журналу свідчать, що також надається допомога передбачуваній до відкриття у Ніжині другій чоловічій гімназії:

«...Городская Дума в заседании 22 сего сентября определила постоянное пособие от города на утверждаемую в г. Нежине 2-ю мужскую нового типа Гимназию в сумме 2000 руб.

Уездная земская Управа находит, что такую же сумму пособия на содержание 2-й Нежинской гимназии следует назначить и Нежинскому земству в виде чего и просит собрание внести в смету 1911 г. на этот предмет 2000 руб.»²¹

А що стосується приватного комерційного училища К. І. Чубини, яке у травні 1910 р. було перетворене у громадське з представленням прав урядових комерційних і реальних училищ, то в зв'язку з тим, «что в текущем или будущем году необходимо будет оказать пособие предполагаемой к открытию в г. Нежине второй мужской гимназии... субсидировать же два средних учебных заведения будет обременительно для земства, поэтому управа полагает, что от пособия на содержание коммерческого училища следует воздержаться...»²²

У 1910 р. на спорудження кам'яної будівлі школи у с. Володькова Дівиця громада селян і козаків цього села внесла в депозит управи 4148 крб. 09 коп. Земство виділило ще 2300 крб. Цього ж року закінчено було будівництво шкіл у Галиці, Веркіївці, Смолянці, Яхновщині, Шатурі, Вікторівці, загальна вартість яких становила 80560 крб. 33 коп. У рахунок цієї суми надійшло казенної допомоги - 53000 крб., всі інші кошти (26860 крб. 53 коп.) були перечислені громадами цих сіл на депозит земської управи.²³

Із архівних матеріалів стало відомо, що у 1910 р. у Ніжинському повіті відбулося відкриття Макіївського, Монастирищенського, Дроздівського, Томашевського початкових училищ, розширено Сальнянське з додаванням 2-х комплектів.

У цьому ж році земська управа згідно з планом розвитку шкільної мережі вилучила один комплект із Лосинівського II училища, зробивши його двокомплектним; в Черняхівському і Носівському II додаванням у кожному по 2 комплекти і Кунашівському одного комплекту перетворила перші два у 4-комплектні і третє - у 2-комплектне; відкрила нові 4-комплектні училища: Вертіївське III, Лосинівське III, Монастирищенське II і Носівське. Усього передбачалося здійснити відкриття 21 комплекту і закриття одного.

На початок 1910-1911 навчального року у повіті нараховувалось усього 65 училищ на 131 комплект. Що стосується будівництва приміщень для училищ, то «Чрезвычайными Земскими собраниями 24 ноября 1909 и 1 февраля 1910 г. приняты были соображения

Управы и сметы на постройку зданий училищ одноклассных новооткрытых: Степнохоторского, Леонидовского, 2-х классного Сальнянского и 4-х классного Макиевского и Монастырищенского, согласно постановлению собраний возбуждены были ходатайства перед министерством народного просвещения о субсидиях и ссудах».²⁴

Учителів для повітових училищ готували, як правило, в спеціальних учительських семінаріях. Одну з таких у 1909 р. відкрили у м. Суражі, де, згідно із записом у земському журналі, «обучаются преимущественно уроженцы Черниговской губернии из крестьянского сословия или из казаков, дети малосостоятельных родителей».

Документи свідчать, що у 1910 р. на своєму черговому засіданні «имея в виду потребность в специально подготовленных учителях, Управа полагает, что следует в смету 1911 г. внести сумму на содержание одного стипендиата при Суражской учительской семинарии при условии, чтобы стипендия предоставлялась уроженцу Нежинского уезда и при обязательстве стипендиата прослужить в Нежинском уезде в должности учителя столько лет, сколько выдавалась ему стипендия (сумма стипендии 120 руб.)»²⁵

Ніжинське-земство у 1910 р. брало участь також у створенні при Московському учительському інституті першого в Росії «Учительського Будинку» - просвітницької утсанови, «где бы могло постепенно сосредоточиться все, что имеет отношение к народному образованию и что содействовало бы распространению знаний среди учителей...»

У 1910 р. Ніжинське земство на прохання громади с. Сального вирішило заснувати фельдшерський пункт у цьому селі. Клопотання громади обґрунтовувалось тим, що найближчий медичний пункт знаходився на відстані 10 верст у с. Галиця, і до Сального прилягають села без медичних установ: Шняківка із 200 дворами, Терешківка (200 дворів), Татарівка (200 дворів), Вікторівка (100 дворів). У проект кошторису на 1911 рік земська управа внесла 581 крб. на заснування фельдшерського пункту з розрахунку: утримання фельдшера - 360 крб., ремонт прислуги - 60 крб., господарчі і канцелярські витрати - 10 крб., передплата медичного журналу - 4 крб., білизна - 5 крб.

У цьому році Ніжинське земство також підняло питання про спорудження будинку для квартир фельдшерів при Ніжинській лікарні. В проект кошторису на зазначене будівництво в 1911 р. була внесена сума 5387 крб.

Документи свідчать, що у 1910 р. на черговому земському засіданні розглядалося питання про з'їзд лікарів і представників земств Чернігівської губернії. З'їзд повинен був відбутися в м. Чернігові не пізніше червня 1911 р. Губернське земство внесло у кошторис на 1910 р. на виконання цього заходу 800 крб.

Приблизна програма з'їзду, що намічалась губернською управою: «1. ...выработка применительно к особенностям Черниг. губернии и существующему в ней строю земской медицины желательных мер по борьбе с заразными болезнями;

2. Обсуждение вопроса об алкоголизме и выработка мер борьбы с пьянством.
3. Обсуждение вопросов по общественному презрению.
4. Вопросы школьной гигиены.
5. Рассмотрение вопроса об удешевлении медикаментов, в связи с вопросом об устройстве общегубернской выписки медикаментов и устройстве общегубернского склада».

Підсумовуючи діяльність Ніжинського земства у 1910 р., є всі підстави стверджувати, що завдяки його копіткій і корисній праці відбулося багато позитивних зрушень в економіці, сільському господарстві, освіті, медицині у нашому краї.

Джерела та література:

1. Журнал Нежинских уездных земских собраний, 1910 г. (Нежин). С. 335-338.
2. Там само. - С. 340-346.
3. Там само. - С. 72 («Организация опытно-показат. участков»).
4. Там само. - С. 328 («О расширении помещения склада земледельческих орудий»).
5. Там само. - С. 70 («Меры по улучшению посевного материала»).
6. Там само. - С. 78-79 («О мероприятиях по садоводству»).
7. Там само. - С. 80-81 (Об ассигновании на сельскохозяйств. библиотеку).
8. Там само. - С. 95 («О ходе работ по облеснению летучих песков в Нежинском уезде в 1910 г.»).
9. Там само. - С. 90-92 (заседание «По вопросу о земской совместно с землеустроительным ведомством агрономич. помощи единоличного владения»).
10. Там само. - С. 63-69 («Об улучшении мероприятий по крупному рогатому скоту»).
11. Там само. - С. 496 (Об установлении в память Л. И. Руссо-де-Живона серебрян. медали).

12. Там само. - С. 87 (О текущей деятельности земской кассы мелкого кредита...)
13. Там само. - С. 571 (Об осушке болота Удая).
14. Там само. - С. 346 (Об устройстве телефонной сети).
15. Там само. - С. 347.
16. Там само. - С. 349.
17. Там само. - С. 350.
18. Там само. - С. 351.
19. Там само. - С. 215 (Об избрании комиссии за наблюдениями за школами и библиотеками).
20. Там само. - С. 217 (О выборе в попечительный совет).
21. Там само. - С. 258.
22. Там само. - С. 260.
23. Там само. - С. 313 (Об образовании фонда Нежинского земства на начальное обучение).
24. Там само. - С. 421 (Об открытии в 1910-1911 гг. новых начальных училищ).
25. Там само. - С. 223 (Об открытии в г. Сураже учительской семинарии).
26. Там само. - С. 325 (Об устройстве «Учительского Дома»...)
27. Там само. - С. 240 (Об открытии фельдшерского мед. пункта в с. Сальном).
28. Там само. - С. 294 (О постройке дома для квартир фельдшеров).
29. Там само. - С. 460 (По вопросу о созыве съезда врачей и представителей земств в Черниговской губернии).

Володимир Дятлов

КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАНЬОГО МОДЕРНУ В СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ. ВІД ІСТОРІЇ КОМУНІКАЦІЙ ДО ІСТОРИЧНОЇ КОМУНІКОЛОГІЇ?

В останнє десятиріччя набирає силу тенденція до стрімкого збільшення досліджень з проблем історії масової комунікації, інформації, медіа, преси. Що стоїть за цим історіографічним поворотом - суто механічне збільшення кількості досліджень на актуальну тематику в інформаційному суспільстві чи оновлення методологічного інструментарію? Наскільки серйозними є підстави стверджувати про формування нової історичної дисципліни - історичної комунікології? Що нового відкрито дослідниками в комунікативній культурі європейського Середньовіччя і раннього Модерну? Таким є коло питань і проблем, які ставить автор даної статі. Охарактеризувати усі дослідження і розвідки з історії комунікацій, принаймні за десять останніх років, не видається можливим - настільки великим є масив літератури.

Нові гуманітарні науки формуються як відповіді на проблеми і виклики часу і мають на меті давати адекватне знання про людину і суспільство. В останню третину ХХ століття під впливом постмодерністського дискурсу відбувається формування нової парадигми історії, базовою категорією якої є «культура». Йдеться про становлення напрямку в історичній науці, який називають по-різному - «новою культурною історією», «історичною культурологією», «соціокультурною історією»¹.

У хаосі ідей, стрімкого розвитку традиційних і нових гуманітарних дисциплін поки що важко визначити наріжні камені майбутніх наук про людину і суспільство². Однак можна із впевненістю говорити про те, що в еkleктичному пошуку нових підходів і напрямків увага фахівців соціальних і гуманітарних наук зосереджується навколо проблем комунікації, інформації, медіа відбувається становлення комунікології - науки, яка вивчає суспільство як розгалужену інформаційно-комунікативну систему. Комунікація розглядається як засіб зв'язку об'єктів матеріального і духовного світу, процес передачі і сприйняття емоційного та інтелектуального змісту, інформаційного наповнення спілкування на різних рівнях людської взаємодії. В галузі комунікології швидко відгалужуються і стають самостійними дисципліни, предметом яких є засоби масової інформації. В останні роки дедалі гучніше заявляє про себе нова наукова дисципліна медіалогія, яка досліджує вплив медійної сфери на мислення, почуття і культуру людини.

Зміщення інтересу історичної науки у бік історії комунікацій, медіа, засобів масової інформації, друку, письма, технічного оснащення медійного та інформаційного простору не обмежується тільки вибором проблематики і тематики досліджень, а стосується також запозичення методів комунікології, медіалогії, інформатики, теорії інформації, семіотики.

Інакше кажучи, відбувається те, що історики вже встигли охрестити «стратегією привласнення», коли взаємодія відбувається на рівні поєднання теорії неісторичної дисципліни з історичним методом. В останні півстоліття історики практично не створювали «історичних» теорій, а у більшості випадків вирішували проблеми методологічного оновлення шляхом звернення до теорій різних соціальних і гуманітарних наук. Найчастіше таке поєднання відбувалось у вигляді моделі: соціальна дисципліна - відповідна історична субдисципліна. Стратегія розвитку історичної науки у постпозитивістський період полягає в утвердженні низки історичних дисциплін і напрямків, таких, як, наприклад, соціальна історія, історична антропологія, історична демографія, історична психологія.

Помітною стає ще одна тенденція - представники соціальних і гуманітарних дисциплін самі прагнуть дати історію об'єкта свого дослідження, що призводить до появи своєрідних історичних «вступів» до них³. Залучення авторами історичного матеріалу для своїх концептуальних конструкцій і формулювання теоретичних підходів приводить до стирання межі між «чистою» історією та «історизованими» соціальними і гуманітарними дисциплінами.

Історія комунікацій, письма, книги, друку, преси, журналістики, засобів масової інформації, зв'язку, транспорту тією чи іншою мірою завжди перебувала у полі зору історичної науки. Однак дослідження у цій сфері виступали доповненнями до економічної, соціальної і соціокультурної історії і не розглядалися у контексті комунікативних відносин у суспільстві.

В останнє десятиріччя можна спостерігати перехід історіографічного дискурсу в нову якість і говорити про становлення історичної комунікології як самостійного напрямку. Підставою для такого, можливо, ризикованого твердження є не тільки й не стільки стрімке збільшення кількості публікацій, а визначення нової проблематики і методики досліджень, тенденції до інтеграції різних знань про комунікацію.

Одна із рис історіографічного повороту - переорієнтація фахівців у галузі політичної, соціальної, економічної, соціокультурної історії на вивчення комунікації в межах проблематики і тематики, якою вони займалися раніше; відбуваються пошуки нових підходів до аналізу вже знайомих феноменів (влада, держава, суспільство, культура), які постійно перебувають у центрі уваги історичної науки.

Про значні евристичні можливості та перспективність нового напрямку свідчить започаткування нових серійних видань, спрямованих на висвітлення різних аспектів комунікації та історії медіа. До того ж майже усі німецькі провідні історичні часописи та журнали видають спеціальні випуски, номери не тільки з конкретними дослідженнями, а й довгостроковими програмами і проектами вивчення проблем комунікації.

Формування теоретико-методологічних підвалин історії комунікативних відносин відбувається у сучасній історіографії значною мірою під впливом філософії М. Хайдеггера, К. О. Апеля, Ю. Габермаса, Н. Лумана, Д. Гільдебранда. Для німецької історичної науки найпопулярнішим й найцитованишим вченим є, безперечно, Ю. Габермас - автор розгалуженої теорії комунікативної природи суспільства.

Зосередження уваги дослідників на проблемах відкритості, публічності влади і громадянської відкритості, ролі та функцій преси, різних видів періодики у формуванні відносин між владою і суспільством має своє пояснення у світлі особливостей розвитку німецької і, загалом, європейської історіографії. Історична наука досить чутливо реагує на зміни політичної конфігурації, структурні перетворення у сфері влади. Класичні історико-політичні дослідження середньовічної державності переносили центр ваги на вивчення внутрішніх відносин у сфері влади, які мали не публічний, а закритий характер. У світлі такого підходу володар та його оточення «творили» політику і, в дусі Г. Трайчке, «творили» історію. Сучасні дослідження політичного устрою, інституціональних можливостей владних еліт та їх оточення зміщують дискурс із князівських та імператорських дворів на станові збори, рейхстаги, ландтаги, парламенти, а ключовими словами стають поняття «публічність», «відкритість». Інтенсивність досліджень у цьому

напряму дає підстави говорити про намагання створити нову політичну історію Середньовіччя і раннього Нового часу⁴.

Утвердження публічного характеру влади, формування основ відкритого суспільства за часів раннього Модерну виглядають цілком логічними з огляду на розвиток книгодрукування, виникнення періодичної преси, нових видів мас-медіа. Вже для шістнадцятого століття публічність, відкритість можна визначати як соціальну реальність, що набула масового характеру. Однак справжньою несподіванкою виглядає відкриття істориками публічного характеру середньовічної влади.

Історики-медієвісти спробували з'ясувати характер середньовічної відкритості та комунікативності, в тому числі й публічності влади шляхом аналізу символіки, ритуалів, жестів як комунікативних засобів. Такий підхід дає нові й досить переконливі знання про їх інформаційні функції та навантаження в різних сферах суспільного життя⁵. Зосередження уваги на невербальних формах комунікативності відповідає основній ідеї, висловленій відомим дослідником Г. Альтгофом: «Комунікативні засоби Середньовіччя в публічній сфері були переважно демонстративно-ритуальними», а суспільство було «чутливим до ритуалів, церемоніальних дій, жестів і звичаїв»⁶. Історик переконаний в тому, що у різноманітних формах «невербальної комунікації слід шукати ключ для розуміння Середньовіччя». Вже на початку перших студій у цьому напрямку дослідники одержали переконливі докази на користь цієї тези, і сьогодні мало хто заперечує значення невербальної комунікації у середньовічних соціальних і політичних відносинах. Ритуали вимагають від людини певної поведінки, якщо вона хоче брати участь у діяльності своєї групи або свого співтовариства, примушують учасників до комунікації один з одним, визначають правила людських взаємин, стабілізують пануючий порядок, полегшують взаєморозуміння і встановлення довіри, забезпечують суспільство необхідною для життя інформацією про права та обов'язки станів, соціальних груп та спільнот⁷.

Цінність досліджень полягає не тільки у з'ясуванні численних ритуалів та символіки Середньовіччя, а й у спробах знайти нові підходи до вивчення феномену влади. Сакральний характер влади визначав культ влади, специфічну мову її впливу на підданих та демонстрації ними своєї покірності. Ця теза знаходить досить цікаве підтвердження у спостереженні К. Шрайнера про те, що «мова політичної покори була ідентичною мові церковного покаяння», - явище характерне для традиційних спільнот, в яких релігія і політика, церковні і світські системи були переплетені найтіснішим чином⁸.

Соціальна комунікація вивчається також у контексті проблеми взаємозв'язку між феноменом символічної комунікації і соціальної системи цінностей у домодерній епохи, від Середньовіччя до Французької революції⁹. Відправним пунктом досліджень стало питання про те, яким чином у домодерній комунікації демонстративно-ритуальні дії визначались основними суспільними цінностями, в чому полягали функції символічної комунікації у збереженні і стабілізації її, водночас, у перетворення політичних і соціальних систем. Символічна комунікація мала свою еволюцію, яку дослідники розглядають у світлі відомої дихотомії «околдовування» і «розколдовування» світу. Акти символічної комунікації у домодерні часи були, однак, уже розкодовані в тому сенсі, що вони були зрозумілі людям.

Якщо праці Г. Альтгофа, його учнів та послідовників стосуються головним чином політичної комунікації, то центральне місце у проєкті Г. Духгарта і Г. Мелвілла посідають проблеми соціальної комунікації, яку вони розглядають у взаємодії двох чинників - права і ритуалу¹⁰. У світлі такого підходу об'єктом вивчення стають вже не правові норми, а механізми урегулювання відносин на різних рівнях суспільства, їх залежність від традицій, ритуалів та звичаїв. Така стратегія відкриває перспективу з'ясування розбіжностей між нормативною базою суспільства, «писаними» законами і реальною, усталеною практикою. Еволюцію комунікативності у ранньомодерну епоху визначало звільнення її від тиску звичаєвого права та підпорядкування її нормам «писаного» права. Водночас сила звичаїв виявилася настільки сильною, що офіційне право раннього Модерну змушене було адаптувати їх до юридичної практики. Вторгнення комунікативної проблематики у сферу юридично-правової і політичної тематики, які завжди належали до пріоритетних напрямків досліджень Середньовіччя і раннього Нового часу, є ще одним свідченням загального повороту німецької історичної науки¹¹, перетворення її в соціокультурну історію.

Висвітлення соціальних конфліктів через призму комунікації дає можливість

відкрити «культуру конфлікту», глибоке культурне коріння взаємин у середньовічному і ранньомодерному суспільстві¹². Наявність тривалих і перманентних конфліктів привела до формування певних правил поведінки дійових осіб, до утворення відповідних механізмів їх локалізації та урегулювання, які не допускали руйнації соціального порядку.

Поряд із цікавими спостереженнями реальної практики в центрі уваги постало питання про те, за яких умов локальні, розпорошені конфлікти і протиріччя переростають у фундаментальні, такі, що призводять до руйнації або трансформації суспільства. Учасники проекту спробували знайти відповідь у річищі проблеми конституювання соціальних систем і порядків, яка є однією із центральних у сучасній історії культури. Порядком ніколи не є квазіонтологічним, а завжди виступає як даність, як реальність, що проявляє себе через конкретних дійових осіб¹³. У такий спосіб історики намагаються уникнути абстрактних соціологічних схем і моделей, вивчати реальність у межах конкретно-історичних інституціональних та конституціональних структур.

Відповідь на питання про те, яким чином і за яких умов відбувається руйнація соціальних порядків, дослідники спробували знайти також на шляхах вивчення просторової символіки, яка визначає структуру суспільно-політичного устрою. У домодерні епохи соціальні групи і стани мали своє просторове оформлення, яке чітко визначало і закріплювало місце людини або соціальних груп і верств у різних просторових вимірах і бінарних опозиціях: «вищі-нижчі», «ліві-праві», «внутрішні-зовнішні».

У такому разі посилення розбіжностей між нормативними параметрами, між ідеєю загального просторового визначення місця усіх соціальних груп та індивідуумів і конкретними взаєминами завжди призводило до соціальних конфліктів, котрі могли руйнувати суспільний порядок, відроджувати, оновлювати і, нарешті, призводити до його нового конституювання. Автори студій відштовхуються від методологічної установки, згідно з якою повна руйнація порядку відбувається тоді, коли конфлікт стосується основних правил, цінностей і принципів порядку. З позицій різних дисциплінарних перспектив висвітлюється те, як суспільний порядок виступає просторовою метафорою, як він перетворюється в конфліктах, постійно модифікується і, насамкінець, яким чином вписується у новий соціальний простір.

Соціальна комунікація Середньовіччя у новітніх дослідженнях розглядається у тісному зв'язку із менталітетом і культурою суспільства. Предметом особливої уваги дослідників стала категорія честі, її ролі та значення у комунікативних відносинах. Поворотним пунктом у цьому напрямку можна вважати спеціальний випуск часопису «Норма і структура», присвячений конфліктам навколо честі у суспільстві Середньовіччя і раннього Нового часу¹⁴. Автори статей доводять тезу про те, що честь була основою комунікативних відносин і взаємин не тільки для політичної еліти, а й для широких верств населення. «Люди без честі» складали соціальний маргінес, що переконливо свідчить про особливості соціальної диференціації середньовічного соціуму. Результатом досліджень можна вважати введення у науковий обіг поняття «соціальний і культурний капітал», який мав не тільки символічне, а й «матеріальне» значення. На думку Г. Дорсте, символічний капітал виступає, з одного боку, як честь, престиж, а з іншого, як кредит, який підлягає «обміну» на соціальний капітал, і виступає, таким чином, важливим елементом комунікативних відносин. Він здатен без вербального супроводу визначати ступінь довіри до людини, вказувати на її приналежність до тієї чи іншої соціальної групи та її цінностей¹⁵.

Історико-комунікативний аспект ритуалу і честі знайшов своє продовження у дослідженнях, присвячених ранньому модерному суспільству. Німецькі дослідники простежили різні варіанти мутації поняття честі у політичній культурі й дійшли висновків, що у ранній Новий час дискурс честі був найхарактернішим для тих соціальних груп, котрі занепадали й використовували її як зброю для захисту своїх інтересів¹⁶. На рівні повсякденних конфліктів відбувається інтеграція честі у правові форми, що свідчило про утворення нової шкали цінностей. З іншого боку, у публіцистичних працях сучасників простежується намагання показати честь князів як центральний компонент князівського і державного авторитету, як основу честі держави.

Якщо більшість авторів висвітлює у переважній більшості культуру міста і владної верхівки, то дослідження потсдамської групи істориків-аграрників реалізують проект комунікативної історії на матеріалі сільських спільнот. Для розуміння загального

історіографічної дискурсу цієї групи слід звернути увагу на еволюцію її дослідницької стратегії у сфері аграрної проблематики. Роботи з соціально-економічної проблематики в дусі класичного історизму у 80-90-і роки минулого століття поступаються місцем вивченню менталітету, реальних соціальних практик. Для західнонімецьких істориків це відкривало можливість відступити від юридично-правових і соціально-економічних схем, а для істориків-марксистів - переосмислити своє «ідеологічне» минуле й оновити теоретико-методологічну базу історичних студій. Широкий розмах і системний підхід дали можливість досить швидко подолати відставання від французьких істориків-аграрників, які задовго до цього створили комплекс досліджень у галузі ментальностей. Історико-антропологічні дослідження німецьких істориків сьогодні зазнають нового повороту, для якого характерним є зосередження центру уваги на комунікативній природі сільського світу.

Найзручнішою для розкриття сутності комунікацій виявилася культура конфлікту, яка без перебільшення посідає провідне місце у дослідженнях. Головний мотив статей та розвідок полягає в тому, що конфліктність не слід сприймати тільки з негативного боку, оскільки суспільство мало механізми розв'язання конфліктів, що є свідченням високої здатності до спільності¹⁷. Для вирішення конфліктів дійові особи залучали владу, судові органи і, водночас, часто обходились без них - спори і суперечки могли бути вирішені за допомогою фізичної сили, посередників або у словесній формі. Гіпотеза М. Еріксона і Б. Круг-Ріхтер полягає в тому, що практика сили у сільському суспільстві раннього Модерну мала своє специфічне значення і вважалась одним із позитивних елементів сільської культури.

У контексті дослідження символічно-комунікативного оснащення політики, економіки та соціальних відносин намітилась тенденція до вивчення такого явища, як корупція в епоху пізнього Середньовіччя і раннього Модерну¹⁸. Такий підхід цілком вписується у контекст дослідження «правил гри» в системі влади, який досить ґрунтовно обстоював Г. Альтгофф. На порозі Нового часу правила гри міняються у зв'язку із становленням модерної бюрократичної державності і розвитком раннього капіталізму. Середньовічна система владних васально-ленних відносин не могла бути корупційною, оскільки трималась на міжособистісних відносинах і розпорошенні державних функцій. За часів переходу від середньовічної «моральної економіки» до підприємницько-ринкової, орієнтованої на прибутки, встановлюється своєрідний мезальянс між владою, яка мала адміністративно-монополні права, і підприємцями, котрі прагнули до зламу цієї системи. Подолати її через публічно-революційні дії молода буржуазія не могла, оскільки не мала достатньої сили для консолідації навколо себе суспільства. За таких умов більш дієвою й зовні мало помітною виявилася практика корупції. Тут також не обійшлося без середньовічної ритуальності - мови, яка була найзрозумілішою для аристократії і дворянства і давала можливість одержувати або давати хабарі, не порушуючи при цьому честі та достоїнства.

Велика кількість досліджень, присвячених вивченню комунікативної ролі ритуалів, церемоній, звичаїв, не тільки не вичерпала теми, а й поставила низку питань і проблем, які мають ключове значення для з'ясування природи домодерних суспільств. Підбиваючи підсумки попередніх досліджень, Б. Штольберг-Рілінгер у програмній статті, опублікованій у «Журналі історичних досліджень» за 2004 рік, визначила символічну комунікацію як один із головних об'єктів досліджень на наступні роки¹⁹.

Для епохи раннього Модерну дослідження символічної та ритуальної комунікативності можна назвати певною мірою периферійними. Зусилля дослідників історії цього періоду в останнє десятиріччя зосереджені на проблемах відкритості влади і суспільства, поставлених свого часу Ю. Габермасом, який не тільки сформулював філософські основи комунікативності, але й дав приклад історичного дослідження структурних перетворень у сфері громадськості, що відбувались упродовж Нового і новітнього часів. Власне його дослідження присвячене вивченню феномену і категорії «громадянське суспільство»²⁰. Концептуальне рішення німецького дослідника полягає у визначенні тісного зв'язку між політичним розвитком і комунікативним кодом суспільства, що є безперечним внеском автора у теорію демократії.

Вдалиий досвід Ю. Габермаса сприяв, щоправда, із запізненням, появі низки конкретно-історичних досліджень у сфері громадської думки, політичної відкритості і ролі в цьому вербальних і невербальних засобів інформації. В останнє десятиліття спостерігається справжній бум досліджень із зазначеної ним проблематики, здійснюються спроби переосмислення через призму категорії комунікація публіки,

громадськості, відкритості вже відомих історичних феноменів, таких як, наприклад, Просвітництво XVII -XVIII ст.²¹.

Актуальність і збільшення історико-медійних досліджень поставили проблему визначення основних історичних понять. К. Х. Фюрер, К. Хіккетір і Ф. Шільдт запропонували розглядати «публічність» («відкритість») як центральний пункт історії комунікацій і медіа, що дає можливість досягнути розвитку комплексу мас-медіа, їх внесок у конституціоналізацію та становлення модерного суспільства²². Автори пропонують розрізняти загальне поняття «публічність» і конкретні ансамблі «публічностей». При цьому наголошують на безпосередньому взаємозв'язку історії публічності із історією міста - комунікативного простору, одним із центральних елементів яких є мас-медіа.

Теза про варіативність відкритостей знайшла своє обґрунтування на конкретно-історичному матеріалі у дослідженні Е.-Б. Корбер комунікації у герцогстві Пруссії. Корбер ставить питання про різну відкритість, констатує при цьому три основні її види: відкритість влади, відкритість освіти, відкритість інформації. Усі три категорії, на чому наголошує дослідниця, не належать XVI ст., а є теоретичними категоріями, які «приписані» реформаційному часу. За часів пізнього Середньовіччя і Реформації слово «публічний» вживали в іншому сенсі - як протилежність «приватному»²³. Використання поняття «відкритість» ускладнюється тим, що сьогодні воно стало багатозначним, як ніколи: відкритість визначається як абстракція, а в інших варіантах означає сукупність персон, котрі беруть участь у публічних заходах.

Вивчення історії комунікативних відносин і становлення громадянського суспільства не обійшло досить популярні й поширені у західноєвропейській історіографії гендерні студії. Між «домашністю і відкритістю» - так визначила У. Вексель проблематику дослідження жіночої преси, перших німецьких журналів. Дослідниця намагається переглянути традиційну для історичних студій з історії Просвітництва і модерного суспільства модель - «чоловічої громадськості» і «жіночої приватності». «Нормативний» дискурс про поляризацію поколінь і підпорядкованість жінок приватній домашній сфері, а чоловіків - публічній політичній діяльності довгий час сприймався як реальність²⁴. Такий відправний пункт визначив історичні дослідження жіночої тематики, місце для пошуку сліду жіноцтва в історії. Гендерні студії, починаючи з 80-х років, поставилися критично до такої дихотомії публічності та приватності. Вплив історичної антропології, історії ментальностей призвів до формування нових позицій культурної історії з її інтересом до етичних норм і соціальної практики. У світлі такої еволюції вивчення жіночої преси, публіцистичної творчості дає можливість зробити крок для перегляду стереотипів щодо жіночої «схильності» до приватного життя.

Зосередження уваги на вивченні відкритості, публічності, їх розширенні за часів раннього Модерну, становлення періодичної преси, інших видів медіа досить швидко призвели до постановки проблеми про функції і масштаби закритості, таємності та секретності - протилежного боку публічності.

Приватне і публічне визначає також стратегію досліджень Г. Мелвілла і П. Мооса. Автори розвідок і досліджень, представлених у їхньому проекті, акцентують увагу на регламентації цих двох сфер середньовічної і ранньої модерної комунікативності. Визначальну роль у взаємодії таємного і відкритого за часів Середньовіччя відігравала церква, яка намагалась зберігати співвідношення приватної і публічної релігійності²⁵. Реформаційні процеси раннього Нового часу розширюють «приватну віру», дають простір для внутрішнього діалогу людини із Богом і спростування таким чином публічної ритуально-обрядової комунікативності. Висвітлення релігійної, політичної і соціальної публічності та закритості, постановка багатьох проблем не дає, однак, відповіді на питання про характер співвідношення і рівноваги цих двох взаємозалежних сфер комунікативних відносин. Можна лише стверджувати, що розширення публічності, формування відкритого суспільства супроводжувались утворенням і культивуванням закритості, таємності, секретності.

Б.Штольберг-Рілінгер також зосередила увагу на з'ясуванні суперечливого характеру просвітницької відкритості та комунікативності. Перехід від цехового устрою до підприємництва і промислового виробництва, перетворення станового суспільства на громадянське, збільшення наукової і вишуканої літератури, проведення політики в освіті, що сприяла залученню великої кількості населення у свою орбіту, мали своїми

наслідками нові життєві очікування. Натомість утвердження публічності супроводжувалось не тільки намаганнями зберегти закриті зони, а й створити таємні інституції.

Співвідношення, масштабність і взаємозалежність сфер приватного і публічного, відкритого і закритого, явного і таємного наштовхує на думку про те, що суспільство не зменшує і знищує закриті комунікативність, а лише міняє її змістовне наповнення. Результати досліджень у цьому напрямку дають підстави обережніше ставитися до ідеї розширення відкритості за рахунок подолання закритих сфер навіть за часів інформаційних вибухів. Інакше кажучи, можна поставити питання про те, чи не діє в історії закон рівноваги відкритого і таємного, закритого і секретного, приватного і публічного?

Численні дослідження проблем секретності і таємності виходять за межі політичної проблематики й охоплюють сферу приватного життя людини, ставлення до тіла, сексуальності, науки, мистецтва²⁶.

Якщо більшість дослідників надає перевагу вивченню періодичної преси та друкованих засобів інформації у формуванні відкритості суспільства, то С.Рау і Г.Швергофф, видавці збірника «Між храмом і таверною», спробували змістити акценти і дослідити різноманітні приміщення і простори відкритості за часів пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу²⁷. Комунікативний простір міста за часів Середньовіччя і раннього Модерну визначали: ратуша - перехрестя політичного життя, ринкова площа - економічний центр, парафіяльний храм - духовний осередок, у межах яких усі соціальні групи знаходили своє місце.

Визначення ролі приміщень і простору автори здійснюють на основі концепції структурного, нормативного та інституціонального упорядкування усіх сфер життя людини - ще один напрямок історичних досліджень німецьких істориків. Зазначимо, що ідея вивчення інституціональної структури суспільства як точнішої і науково продуктивнішої категорії, ніж категорія «соціальна структура», вже на стадії свого становлення зазнала мутації у бік вивчення ролі засобів інформації. Дослідження цього аспекту комунікативних відносин дає підстави говорити про них не як про хаотичний процес, який не піддається чіткому визначенню, а як про певну структуровану систему.

Поряд із працями, присвяченими історії комунікації, що несуть на собі відбиток процесів формування інформаційного суспільства і спрямовані на з'ясування комунікативного коду суспільства на різних етапах його розвитку, помітно виділяється серія досліджень, написаних під впливом іншого чинника - об'єднання Європи і формування комунікативної культури європейського простору.

Західноєвропейські дослідники сьогодні зосереджують увагу на пошуках історичних комунікативних підвалин «об'єднаної Європи», що слід розглядати як адекватну відповідь історичної науки на європейську інтеграцію. За висновком одного із аналітиків таких новацій М. Боргольте, історична наука не може бути служницею європейського об'єднання, однак вона повинна сконцентрувати свої зусилля на пошуках вирішення актуальних проблем сучасності, що відкриває для неї як нові шанси, так і нові ризики²⁸.

В останні десятиріччя спостерігається тенденція до висвітлення дипломатичної комунікації, її механізмів досягнення злагоди між державами. У світлі такого підходу війни виглядають скоріше як аномалії, ніж звичайна практика, якій не було альтернативи. Прикладом такого дослідження можна назвати монографію Х. Луттер, присвячену вивченню політичної комунікації в епоху переходу від Середньовіччя до Нового часу²⁹. На відміну від ранніх історичних досліджень комунікативних відносин, дослідниця вдається до культурно-історичних методів, показує «дипломатичну комунікацію не тільки як ансамбль різноманітної практики і техніки інформативного посередництва, а як багатогранний процес політичного спілкування за допомогою символіки»³⁰. Висвітлення форм і правил дипломатичної зустрічі, «базових актів» - церемонії прийому і прощання, протокольні зустрічі - дало можливість виявити комплекс знакових систем, які забезпечували стабільність відносин між державами.

Сьогодні намітився новий підхід до вивчення комунікативної ролі окремих міст і регіонів³¹, культури доріг, подорожей, технічних засобів зв'язку, які дають підстави розглядати Європу як комунікативний феномен.

Перетворення мас-медіа на впливовий чинник політичного і соціокультурного розвитку, «четверту владу», визначення постіндустріального суспільства як інформаційного, радикальні зміни, що відбуваються у сфері людських відносин під

впливом інформаційної революції, дали підстави для утвердження тези про визначальну роль медіа у розвитку суспільства й поставили проблему історичних витоків цього феномену. Найбезапеляційніше, із залученням великої кількості історичних спостережень цю ідею обстоює відомий канадський дослідник засобів масової інформації М. Мак-Люен. Простежити, яким чином спочатку фонетичний алфавіт, а потім книгодрукування змінили форми досвіду, світогляду і самовираження, - такою є мета численних публікацій цього автора, зокрема його книги «Галактика Гутенберга»³².

Будь-який вид комунікації передбачає засоби і механізми обміну інформацією між суб'єктами. Іншими словами, йдеться про «посередника», який здобув узагальнюючу назву «медіуму» або «медіа».

Найпомітнішим явищем у вивченні історії медіа є десяти томний проект відомого дослідника В. Фаульштіха, концепція якого полягає у «культурній історії медіа» і передбачає вивчення їх системи і функцій у суспільстві. Автор ставить за мету сформулювати загальний історичний підхід до мультимедійної дійсності Середньовіччя і раннього Нового часу, перш за все до змін та функцій медіа у трансформації суспільства. Основу цього складає уявлення про медіа не тільки як про канали технічного посередництва, а як про значний творчий інструмент формування соціальних взаємозв'язків. Культуру без медіа, на думку автора, взагалі не можна уявити - усі суспільства повинні розглядатися як «комунікативні та медійні співтовариства». Автор виходить із гнучкого поняття медіа, наполягаючи на тому, що кінцеве її остаточне визначення «медіа» за таких обставин можна зробити тільки по завершенні проекту. Власне, для дослідника проблеми точного визначення медіа не є першорядними, важливішими, на його думку, є те, що вони мають вирішальне значення для соціального та політичного порядку, внаслідок чого без їх вивчення не може бути повноцінної соціальної і культурної історії³³. Однак постає питання: якщо медіа відображають культуру суспільства, то в чому тоді полягає сутність соціальних комунікацій? Дослідник досить ґрунтовно досліджує відмінність між «людськими», образними, письмовими і друкованими медіа, які пізніше поступаються місцем електронним та дигітальним медіа. Фаульштіх визначає, що в період суспільних перетворень поряд із модифікацією соціальних, політичних або економічних відносин відбуваються зміни, що стосуються значення і суспільних функцій традиційних і нових медіа. Так, за часів Ренесансу традиційні «людські» медіа втрачають свою дієвість, а візуальні медіа, навпаки, розвиваються до рівня індивідуального мистецтва.

Автор намагається пов'язати перетворення медіа з економічними і соціальними процесами, що відбувались у ранньомодерному суспільстві. Розвиток раннього капіталізму, на його думку, суттєво змінив форму листа: приватний, інформативний, канцелярський діловий лист стає носієм практичного життєвого інтересу, і його можна розглядати як попередника газети. У капіталізованому господарстві документи із комунікативного медіуму перетворюються на інтерактивний медіум грошей. У міському суспільстві відбувається перетворення медійної культури на різних рівнях: «людські» медіа стають складовими певних професійних ролей, виникають численні медійні об'єднання, які підпорядковують традиційні «безпосередні» медіа письмовим, а здебільше новим друкованим медіа, так званим «принт-медіа». Мутації медійної культури висвітлюються автором як функціональні перетворення, котрі спочатку базуються на дефіциті медіа: традиційні медіа поступово втрачають свої визначальні функції, і цей вакуум заповнюється співіснуванням старих і нових медіа³⁴.

У XVII ст. починається «нова медійна епоха», яка визначається пануванням газети із притаманними їй періодичністю, актуальністю, універсальністю, публіцистичністю. Автор свійх розглядати її як справжній переворот у медіа, оскільки вона акумулює в собі свої попередників: проповіді, листи, сказання і листівки. Завдяки цьому новому медіуму виникає нова форма відкритості, яка принципово відрізняється від часткової відкритості середньовічного суспільства. В. Фаульштіх наголошує при цьому на зв'язку преси із фундаментальними змінами у легітимізації влади, оскільки відтепер носій влади у випадку конфронтації із суспільною думкою повинен був реагувати публічно.

Головна ідея дослідження полягає у доведенні тези про те, що не тільки в інформаційному суспільстві, а на усіх етапах історичного розвитку медійна складова відіграла значну роль у житті людства, набуваючи при цьому різноманітних форм і видів. У такому разі зрозумілішим стає феномен сучасного інформаційного суспільства. Можна стверджувати,

що його особливість полягає у створенні унікальних систем збереження інформації й уповільнення таким чином її ентропії, яка була характерна для попередніх століть.

Стратегічні напрями вивчення історії медіа спробували визначити видавці нового журналу «Архів історії медіа», перші номери якого окреслили коло проблем, пов'язаних із зміною історіографічного дискурсу. Тему медіа не обійшов увагою й новий часопис «Середньовіччя», що визначив своє бачення перспектив її дослідження у галузі медієвістики. Автори статей виходять із тези про специфіку середньовічної «медіальності». Підхід видавців та авторів полягає також у вивченні вже досить відомих феноменів і явищ Середньовіччя та раннього Нового часу шляхом з'ясування їх медійного значення та наповнення³⁵.

Зокрема, звернуто увагу на відому й досить тривіальну тезу про зв'язок Реформації із радикальним переломом, що відбувся у галузі медіа, з появою книгодрукування, розповсюдженням листівок. За таких умов відбувається перехід публіцистики від «дискусійної» до «реформаційної публічності», що визначило головну тенденцію у ранньомодерній медіакulturі. Натомість взаємини між друкованими медіа і реформаторським дискурсом були досить непростими. Опозиційність духовно-містичних медіумів викликала конфлікт із друкованим словом як носієм «плоти». Радикальні реформатори вбачали у літері, друкованому слові лише елементи, що відкривають шлях до Духу.

Тема медіа набуває самостійності і певним чином стає відокремленою від історії комунікацій. Претензії на таку самостійність навряд чи будуть плідними для дослідження комунікативних відносин. Досить помітною є тенденція до підміни понять або використання їх як синонімів. Іншими словами, історики преси, засобів масової інформації більше використовують поняття «медіа», в той час як дослідники інших форм і видів передачі інформації схильні вживати загальніше поняття «комунікація».

За формуванням різних напрямків досліджень з відповідними методичними підходами і позиціями спостерігається прагнення до комплексного розгляду феномену комунікації і медіа на різних етапах історичного розвитку. Палкі дискусії істориків навколо таких понять, як «комунікація», «публічність», «інституціональність», «комунікативний простір», що відбуваються в останні роки, досить чітко відображають тенденцію до визначення предмета, завдання і методики нового історіографічного напрямку, його кумулятивної ролі в історичних пошуках.

В останні роки наполегливо спростовують міф про кумулятивний характер історичного знання, однак слід зазначити, що старі напрями і школи аж ніяк не змінюються на нові, а співіснують з ними, зберігають своїх прихильників у різних генераційних та інституційних нішах. У залежності від кон'юнктури вони можуть бути здатними до відродження або об'єднання з іншими напрямками, але рідко капітулювати³⁶.

Історична комунікологія не заперечує інших напрямків та історичних дисциплін. Разом з тим, оскільки комунікація відбувається у просторі і часі, у будь-якій сфері людського існування, вона має претензії на кумулятивну роль в осмисленні історичного процесу. Широта історичного матеріалу, макро- і мікроісторичні виміри комунікації потребують для осягнення цього феномену залучення методів і здобутків різних історичних і гуманітарних дисциплін. Міждисциплінарний підхід дає можливість утверджувати самостійний характер історичної комунікології, не розчинити її в історії культури, політики, економіки, суспільства. Стратегії історичного пошуку будуть визначатися в залежності від вибору істориками найвпливовішого комунікативного чинника. Які напрями будуть превалювати в дослідженнях історії комунікації: ті, що базуються на ідеях про визначальну роль технічних засобів комунікативності у формуванні історичного типу людини, чи ті, що розвивають тезу Габермаса про людство як комунікативне співтовариство, сьогодні сказати важко. Можливий також інший варіант - історія комунікації буде визначати зміст соціокультурної історії, котра, як вже вказувалось вище, претендує на загальну інтеграційну роль в історичних пошуках.

Джерела та література:

1. Репина Л. П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. -2004. - №5. - С. 39. Цю тенденцію розвитку сучасної історіографії підкреслюють німецькі дослідники у збірнику із досить красномовною для поставленої проблеми назвою: «Історія між культурою і суспільством». Див: Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beitrage

- zur Theoriedebatte. /Hrsg. V. Thomas Mergel und Thomas Welskopp. - Munchen, 1997.
2. Яковец Ю.В. Формирование постиндустриальной парадигмы: истоки и перспективы // Вопросы философии - 1997. - № 1. - С. 8.
 3. Horisch J. Einleitung // Ludes P. Einführung in die Medienwissenschaft. Entwicklungen und Theorien. - Berlin, 1998. - S. 11-32.
 4. Althoff G. Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde. - Darmstadt, 1997; Gorich K. Die Ehre Fridrich Barbarossas. Kommunikation, Konflikt und politisches Handeln im 12. Jahrhundert. - Darmstadt, 2001.
 5. Althoff G. Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter. - Darmstadt, 2003; Dorrich C. Poetik des Rituals. Konstruktion und Funktion politischen Handels in mittelalterlichen Literatur. - Darmstadt, 2002; Kiening C. Zwischen Körper und Schrift. Texte vor dem Zeitalter der Literatur. - Frankfurt a. M., 2003; Das Theater des Mittelalters und der frühen Neuzeit als Ort und Medium sozialer und symbolischer Kommunikation / Hg. v. C. Meier, H. Meyer, C. Spanilz. - Munster, 2004; Witthoft C. Ritual und Text. Konstruktion und reflexion symbolischer Kommunikationsformen in der spätmittelalterlichen Historiographie und Literatur im Südosten des Reichs. - Darmstadt, 2004; Groebner V. Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und Sprache Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit. - Konstanz, 2000 Про популярність цього аспекту досліджень свідчить те, що переважна більшість збірки праць «Форми і функції публічної комунікації доби Середньовіччя» присвячена невербальним формам комунікації, жестах, ритуалам, церемоніям, знакам. Formen und Funktion öffentlicher Kommunikation im Mittelalter / Hg. v. G. Althoff. - Stuttgart, 2001.
 6. Althoff G. Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im frühen Mittelalter. - Darmstadt, 1990. - S. 26-27; Formen und Funktion öffentlicher Kommunikation im Mittelalter / Hg. v. G. Althoff. - Stuttgart, 2001. - S. 160.
 7. Althoff G. Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter. - Darmstadt, 2003
 8. Schreiner K. Nudis pedibus. Barfüßigkeit als religiöses und politisches Ritual // Formen und Funktion öffentlicher Kommunikation im Mittelalter / Hg. v. G. Althoff. - Stuttgart, 2001. - S. 53, 77, 102-103, 124,
 9. Althoff G. (Hg). Zeichen - Rituale - Werte. -2004.
 10. Duchhardt H. Melville G. (Hg.). Im Spannungsfeld von Recht und Ritual. Spziale Kommunikation im Mittelalter und Früher Neuzeit (Norm und Struktur 7). - Köln, 1997.
 11. Goetz H.-W. Moderne Mediavistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung. - Darmstadt, 1999. - S. 11-16.
 12. Krug -Richter B, Mohrmann R-E. Praktiken des Konfliktaustrags in der frühen Neuzeit. - Berlin, 2004.
 13. Raum und Konflikt. Zur Symbolischen Konstituierung gesellschaftlicher Ordnung in Mittelalter und Frühen Neuzeit. / Hg. v. Ch. Dartmann., M. Fussell, S. Ruther.- 2004.
 14. Schreiner K, Schwerhoff G. (Hg.). Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der frühen Neuzeit (Norm und Struktur 5). - Köln, 1995.
 15. Dorste H. Habitus und Sprache. Kritische Anmerkungen zu Pierre Bourdieu // Zeitschrift für historische Forschung. - 2001. - Bd. 28. - H. 1. - S. 95-120.
 16. Backmann S, Kunast H.-J, Ullmann S, Tlusty B. A. (Hg.) Ehrkonzepte in der frühen Neuzeit. Identitäten und Abgrenzungen. - Berlin, 1998. - S. 53.
 17. Streitkulturen, Gewalt, Konflikt und Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit / Hg. v. M. Eriksson u. B. Krug-Richter. - Köln, 2003. - S. 10
 18. Groebner V. Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und Sprache Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit. - Konstanz, 2000.
 19. Stolberg-Rilinger B. Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe -Thesen - Forschungsprospektiven // Zeitschrift für historische Forschung. - 2004. - Bd. 31. - H. 4. - S.
 20. Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Переклад з нім. - Львів, 2000.
 21. Boning H. Welteroberung durch ein neues Publikum. Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel. - Bremen, 2002. 316; Boning Holger. Periodische Presse. Kommunikation und Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel. - Bremen, 2002.
 - Cecilia N., Andreas W. (Hg.). Forme della comunicazione politica in Europa nei secoli XV - XVIII / Formen der politischen Kommunikation in Europa vom 15. bis 18. Jahrhundert. Supplike, gravamina, lettere / Bitten, Beschwerden, Briefe. - Berlin, 2004.; Rau S. Schwerhoff G. (Hg.). Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume im Spätmittelalter und früherer Neuzeit. - Wemar; Wien, 2004; Schinz S. Sitte, Moral, Anstand und das Phänomen Öffentliche Meinung im England des 18. Jahrhunderts. - Remscheid, 2004. .
 22. Fuhrer K. Ch, Hickethier K, Schildt A. Öffentlichkeit - Medien -Geschichte. Konzepte der Modernen Öffentlichkeit und Zugänge ihrer Erforschung // Archiv für Sozialgeschichte. - 2001. - Bd. XXXI. S.
 23. Korber E-B. Öffentlichkeit der frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preussen von 1525 bis 1618. - Berlin, New York, 1998. - S. 2, 367.

24. Weckel U. Zwischen Hauslichkeit und Offentlichkeit. Die ersten deutschen Frauenschriften im späten 18. Jahrhundert und ihr Publicum. -Tubingen, 1998;
25. Melville G, Moos P. (Hg.). Das Offentliche und Private in der Vormoderne (Norm und Struktur 10). - Koln, 1998.
26. Das Geheimnis am Beginn der europäischen Moderne / Hg. v. Gisela Engel, Brita Rang, Klaus Reichert u. a. -Frankfurt a. M., 2002.
27. Rau S., Schwerhoff G. (Hg.). Zwischen Gotteshaus und Taverne. Offentliche Raume im Spätmittelalter und fruher Neuzeit. - Wemar; Wien, 2004. - S. 22, 76, 156.
28. Ibid., S. 595.
29. Lutter Ch. Politische Kommunikation an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Die Beziehungen zwischen der Republik Venedig und Maximilian I. (1495-1508). - Munchen, 1998.
30. Lutter C. Ibid. - S. 12-14.
31. Koln als Kommunikationszentrum. Studien zur fruhenzeitlichen Stadtgeschichte. - Koln, 1999.
32. Мак-Люэн Маршалл. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. - К., 2004. - С. 4.
33. Faulstich W. Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der fruhen Neuzeit (1400 - 1700). - Gottingen, 1998. - S. 297-299.
34. Ibid. S. 108
35. Das Mittelalter. Perspektiven mediavistischer Forschung -2004. - 1: Medialitat im Mittelalter.
36. Трубникова Н. В., Уваров П. Ю. Пути эволюции социальной истории во Франции // Новая и новейшая история - 2004. - № 6. - С. 128.

Раїса Воробей

БЛАГОДІЙНІ ТА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СИСТЕМІ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Вивчаючи процес державотворення губернського рівня другої половини ХІХ - початку ХХ століть, слід вказати на входження до системи місцевих органів управління губернських благодійних та громадських організацій: приказів громадської опіки, управлінь Товариства Червоного Хреста, товариств земських, міських і станових установ.

З метою проведення аналізу різнобічної діяльності громадських організацій Чернігівської губернії зазначеного періоду зупинимося на двох з них - Чернігівському управлінні Товариства Червоного Хреста та повітових комітетах громадської організації - Всеросійського товариства покращення народної праці.

Щодо виконання соціальних цілей держави у здійсненні управління як на центральному, так і регіональному рівнях значною за обсягами була діяльність Чернігівського управління Товариства Червоного Хреста, робота якого очолювалася та контролювалася губернатором. Засноване у 1867 році як Чернігівське місцеве управління Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів, у 1879 році було перетворене на місцеве управління Товариства Червоного Хреста за підпорядкуванням головному управлінню товариства. У повітах управління мало відділення, які називалися дамськими комітетами. Фінансова база діяльності товариства складалася з внесків і пожертв. Основна функція організації полягала у наданні допомоги пораненим, хворим та інвалідам війни, організації лазаретів, шпиталів, притулків тощо.

Декретом РНК України від 28 лютого 1919 року всі справи товариства в Україні були передані Місії Російського Товариства Червоного Хреста. Декретом РНК УРСР «Об учреждении Особого Комитета Украинского Красного Креста» від 14 березня 1919 року воно було реорганізоване у Комітет Червоного Хреста в Україні.

Зазначимо існування чіткої організації роботи та системи підпорядкування по вертикалі цієї організації. Ще до 1879 року, коли управління товариства існували як регіональні відділення Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів, була налагоджена щомісячна звітність про пожертви на допомогу пораненим і хворим воїнам, а також про загальний стан наявного капіталу. 1 червня 1879 року за

підписом голови головного управління товариства генерал-ад'ютанта Баумгартена на всі відділення направлено директиву щодо зміни термінів звітування - замість щомісячного вводилося звітування про фінансовий стан відділень двічі на рік - на 1 січня та 1 липня [2, арк. 45].

Головою місцевого управління товариства обирався губернатор, а обов'язковими членами були повітові військові начальники, які у письмовому вигляді подавали на ім'я губернатора заяву та зобов'язання сплачувати внески [4, арк. 39]. Іншими членами були керівники чи представники всіх губернських установ та організацій. Всі важливі питання вирішувалися на загальних зборах членів товариства.

На рівні губернії була налагоджена система збору пожертв від повітів, причому цей обов'язок покладался на повітових ісправників, а звітували вони про зібрані суми пожертв на ім'я губернатора. Так, наприклад, у 1876 році було оголошено кампанію із збирання пожертв на користь «страждущих семейств славян Боснии, Герцеговини, Болгарии и Сербии» [5, арк. 207]. Для прикладу звернемося до рапорту Новозибківського повітового ісправника на ім'я чернігівського губернатора від 15 січня 1877 року про пожертви чиновників Новозибківського повітового поліцейського управління протягом вересня-грудня 1876 року сріблом 63 рублі 90 копійок для допомоги пригнобленим слов'янам Балканського півострова [5, арк. 211].

Зауважимо, що найважливіші директиви з міністерства внутрішніх справ направлялися на ім'я губернатора, такі, наприклад, як вказівка департаменту виконавчої поліції щодо лікування та подальшого розподілу воїнів Болгарії та інших слов'янських країн, які перебували у шпиталях Товариства Червоного Хреста [1, арк. 84]. Документи фонду Чернігівського місцевого управління Товариства Червоного Хреста містять також відомості про чернігівців, які брали участь у національно-визвольній боротьбі балканських народів проти османського ярма у 1877-1878 роках.

Збір коштів для діяльності товариства проводився також і з установ губернського рівня, про що, наприклад, свідчить звіт управляючого державним майном Чернігівської губернії від 2 вересня 1877 року [5, арк. 844], повітового предводителя дворянства від 31 серпня 1877 року [5, арк. 848], настоятелів соборів і монастирів тощо.

Діяльність товариства не тільки організовувалася, контролювалася з боку міністерства внутрішніх справ і Російського товариства, а й всіляко підтримувалася і заохочувалася. 31 серпня 1877 року міністерство внутрішніх справ направило чернігівському губернатору подяку за пожертвування селянами Бобровицької і Щаснівської волостей Козелецького повіту 260 рублів на потреби поранених і хворих воїнів [5, арк. 875]. Окрім того, всі губернії звітували про проведену роботу та про ситуацію щодо кількості медичного персоналу, забезпечення хворих продовольством, організацію роботи санітарних потягів, пересувних шпиталів тощо [3, арк. 2 - 6]. Така інформація збиралася місцевими управліннями товариства з повітових дамських комітетів та наглядачів повітових шпиталів, узагальнювалася та направлялася на головне управління товариства. На три-чотири губернії призначався уповноважений від головного товариства, який виступав проміжною ланкою щодо організації виконання завдань місцевими відділеннями товариства та здійснення контролю за їх діяльністю.

Таким чином, Чернігівське місцеве управління Товариства Червоного Хреста являло собою громадську організацію, яка мала примусовий організаційно-функціональний характер. Фактично шляхом організації таких товариств держава вирішувала одну зі своїх важливих функцій - соціальну, адже фінансова основа їх існування будувалася головним чином за рахунок членських та благодійних внесків. Товариства перебували під імператорським патронатом, очолювалися губернатором і контролювалися міністерством внутрішніх справ. Звичайно, громадською організацією у сучасному розумінні товариства назвати складно, хоча не слід недооцінювати їх діяльність щодо організації лікарень, шпиталів та лікування у них поранених воїнів.

На наш погляд, досить цікавою та корисною за досвідом є також інформація про створення волосними правліннями для населення відповідних повітів у 80-х роках XIX століття повітових комітетів громадської організації - Всеросійського товариства покращення народної праці. У даному випадку не ставиться за мету прослідкувати етапи створення та результативність діяльності місцевих комітетів Всеросійського товариства покращення народної праці за відсутності достатньої кількості місцевого архівного матеріалу. Вважається за необхідне висвітлити різнобічну спрямованість щодо утворення

та діяльності громадських організацій, у тому числі і просвітницького характеру.

Цю ініціативу проявив Санкт-Петербурзький комітет засновників Всеросійського товариства покращення народної праці на вшанування пам'яті Олександра II. У вересні та жовтні 1881 року циркуляр про створення товариства був розісланий губернським і повітовим земським управам, міським управлінням і магістратам усіх губернських, повітових і заштатних міст, комітетам торгівлі і мануфактур, біржовим комітетам, купецьким, міщанським, ремісничим управам, а також губернаторам, єпископам, повітовим предводителям дворянства, міським головам та усім економічним, сільськогосподарським, технічним і промисловим товариствам.

Мета створення товариства - організація навчання селян і ремісників задля підвищення ефективності їхньої праці. Недостатня кількість сільськогосподарських і ремісничих шкіл призводила до того, що «...до сих пор в нашем отечестве поражает прискорбная несообразность: при изобилии естественных богатств в стране, масса населения не только лишена достатков, но во многих местах претерпевает нужду и лишения. С грустью и тревогою на каждом шагу приходится убеждаться, как беспомощен наш простолудин пред самыми незначительными препятствиями на его трудовом пути, - как слаб он в борьбе со всякими невзгодами, - как много труда пропадает бесследно и для страны, и для самого труженика» [6, арк. 67].

Визначалися три основні принципи діяльності товариств: по-перше, практична організація сільськогосподарських і ремісничих шкіл покладалася на місцеві громадські установи - як земські і міські, так і деякі станіві; по-друге, фінансову базу товариств мали забезпечити внески членів товариств, а також благодійні внески зацікавлених осіб; по-третє, місцеву організацію діяльності товариств необхідно було координувати з керівництвом всеросійського комітету. Отже, передбачалося, що товариства будуть мати головне управління у Санкт-Петербурзі, призначення якого полягало лише у спрямуванні діяльності товариств у єдиному напрямі.

У рекомендаційному листі Санкт-Петербурзького комітету засновників товариства до земських, міських і станівих установ від 1 листопада 1881 року були внесені пропозиції щодо винесення питання про заснування місцевих товариств на земські, міські і станіві збори та надання комітету інформації такого змісту: які промисли поширені у тій чи іншій місцевості; які заходи могли б покращити розвиток цих промислів; чи є на місцях особи, яким можна доручити організацію роботи товариств; які кошти на місцевих рівнях можуть бути залучені для роботи товариств. Водночас було рекомендовано налагодити процес збору і оформлення благодійних внесків на рахунок товариств, при цьому приймати внески як у грошовому вигляді, так і у вигляді нерухомого майна (приміщення, мастки, земельні ділянки тощо).

Через два роки, 10 вересня 1883 року, повітові земські управи Чернігівської губернії направили на всі волості практичні рекомендації та пропозиції взяти участь у створенні місцевого комітету товариства того чи іншого повіту. Пожертвування та членські внески рекомендовано було надсилати у повітову земську управу. Члени товариства могли бути: дійсними, з одноразовим внеском 1000 карбованців або пожертвуванням майна на суму не менше 1000 карбованців чи «члени-соревнователи» із щорічним внеском по 6 карбованців чи одноразовим у розмірі 100 карбованців. У члени товариства могли записуватися як окремі особи, так і певні установи: волосні і сільські товариства, приходські попечительства, ощадні товариства та інші. Всі установи одразу після вступу до товариства повинні обрати своїх представників до місцевого комітету товариства [6, арк. 66].

Зауважимо, що мета створення товариства мала позитивне значення (що є актуальним і для сучасності), проте діяльність його назвати ефективною навряд чи можливо, адже грошові внески в основному використовувалися не за призначенням і часто за відсутності єдиного координування проєктів.

Підсумовуючи, зауважимо про достатньо активну допомогу громадських організацій у здійсненні своїх функцій губернськими державними установами. Підкреслимо, що структура, функції та повноваження як всіх губернських органів управління, так і громадських організацій були визначені законодавством Російської імперії, в якому наголошувалося на керівній ролі (безпосередній або опосередкованій) в їх діяльності губернатора, що не характеризує «громадськість» названих установ у сучасному її розумінні.

Джерела та література:

1. Дело о прибывающих в Черниговскую губернию раненых воинах для лечения. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 26. - 86 арк.
2. О доставлении срочных ведомостей и сведений в Главное Управление по обороту сумм и устройству госпиталей. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр.1. - 58 арк.
3. О доставлении сведений по устройству лазаретов общества Красного Креста и о видах помощи. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 55. - 163 арк.
4. О периодических избраниях членов местного управления и о представлении к наградам лиц, принимавших участие в деятельности общества. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 11. - 78 арк.
5. О пожертвованиях разных лиц и учреждений в пользу раненых и больных воинов. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 2. - 900 арк.
6. Сборник документов: циркуляр Черниговской казенной палаты о порядке принятия выкупных платежей с крестьян; предписание Черниговского губернатора о наблюдении за правильным ведением торговли и развития промыслов; отношение комитета общества улучшения народного труда об организации отделения общества в Шаповаловской волости и др. - ДАЧО. - Ф. 801. - Оп. 1. - Спр. 2398. - 75 арк.

Петро Пиріг, Олександр Любич

ПРОМИСЛОВІСТЬ ЧЕРНІГВЩИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Ще до відміни кріпосного права у 1861 р. феодальне господарство Російської імперії прийшло в стан кризи, яка пояснювалась накопиченням протиріч між натурально-кріпосницьким профілем більшості вотчин і товарно-грошовими відносинами в країні, які перероджувалися у буржуазні. Ступінь пристосування старих порядків до нових соціально-економічних умов був недостатнім. Невелика частина поміщиків почала шукати виходу з цього становища в спробах перейти від екстенсивного кріпосного господарства до інтенсивних, прогресивніших форм. Вони почали заводити у своїх маєтках багатопільну систему, культивувати кращі сорти зернових, сіяти нові сільськогосподарські культури, застосовувати удосконалені знаряддя праці. Для більшості ж старі порядки кріпосної держави бачилися як природний стан, саме для неї перехід на виробництво промислових товарів сприймався як найперспективніший шлях збагачення.

На початок ХІХ століття досить розповсюдженою галуззю промисловості було гуральництво. У 1801 р. в Україні нараховувалось 7 839 гуралень, де виготовляли 5 мільйонів відер горілки, з яких на користь царської казни ішов податок по 60 коп. з відра [1]. Надто помітний поштовх до зростання промислових підприємств у першій половині століття дала «континентальна блокада». З'явилися нові галузі виробництва та збільшилась кількість промислових підприємств. Так, уже у 1825 р. в Україні працювало 103 суконних, 136 залізничних, по 95 чавунних і салотопних, 54 свічних, 85 шкіряних, 37 скляних і кришталевих, 30 мідних, 25 миловарних, дев'ять полотняних мануфактур [2].

У Чернігівській губернії на початку ХІХ ст. діяло три чавуноливарні та два мідноливарні заводи мануфактурного типу, які виготовляли обладнання для винокурних заводів, домашній посуд, дзвони для церков. Працювало 276 цегляних, вісім кахельних, чотири скляних і два селітряні заводи та інші підприємства. У с. Вишеньки розташовувався механічний завод, який випускав обладнання для цукрових заводів не тільки Чернігівської, а також Орловської та інших губерній [3. С. 356]. Населення північних повітів, де були особливо низькі врожаї, змушене було займатися промислами та відхідництвом. Саме там зародилося найбільше суконних фабрик, промислових підприємств з обробки шкіри і виробництва цукру. В 1845 році на Чернігівщині працювало 23 суконні, по шість бавовняних, парусинних, панчішних фабрик та 42 шкіряні заводи. Більшість із них зосереджувалась у Новгород-Сіверському, Мглинському, Кролевецькому та Суразькому повітах. Продукція збувалася, в основному, в навколишній місцевості, частково в Литві, Білорусі, Москві та Петербурзі. Виробництво сукна, полотна, скатертин і весільних рушників переважало в Сосницькому, Борзнянському і Ніжинському повітах. У Березні, Олишівці, Коропі,

Семенівці щороку виготовлялися десятки тисяч пар чобіт і кожухів. Глиняний посуд вироблявся в Понорниці, Семенівці, в частині сіл Новгород-Сіверського, Городнянського, Сосницького та інших повітів. Обробка тютюну була зосереджена в Борзнянському, Ніжинському, Сосницькому і частково в Козелецькому, Остерському та Чернігівському повітах [4].

Найміцніше трималася поміщицька мануфактура в найбільшій промисловій галузі Чернігівщини того часу - суконній. До числа перших суконних фабрик можа віднести Машівську, яка була побудована в 1810 р. у селі Машіві (в Шептаківській волості Чернігівської губернії) і належала гр. Розумовському, а пізніше його зятєві гр. Уварову. Машівська мануфактура в 20-х рр. XIX ст. була одним з найбільших суконних підприємств в Україні. У той час як більшість мануфактур нараховувала від 3-х до 16 верстатів, на Машівській мануфактурі було 120 верстатів і працювало 962 робітники, які виробляли до 50 тис. аршин солдатського сукна на рік (мануфактура працювала на армію). Всі робітники мануфактури були кріпаками, взятими з трьох чернігівських маєтків Розумовського, де серед селян здавна був розвинутий ткацький промисел. За роботу на мануфактурі селяни не отримували ніякої платні і годувалися за рахунок своїх родин, які, крім цього, несли на собі ще і тягар панщини. Селяни працювали на Машівській мануфактурі цілий тиждень протягом усього року. Тільки під час збирання хліба їх відпускали на кілька днів на польові роботи. Робочий день на мануфактурі становив 15-18 годин на добу. Надзвичайно широко використовували працю дітей - цілі цехи обслуговувались дітьми і підлітками від 10 до 18 років. У прядильному цеху, наприклад, працювало 500 дітей. На підприємстві застосовувалась кулачна розправа, і були випадки, що діти вмирали від побиттів наглядачів.

У кінці 1828 р. гр. Уваров видав наказ підвищити на мануфактурі норму виробітку ткачів, збільшивши її з 5 до 7,5 аршина на день, для чого робочий день було збільшено з 18 до 21 години на добу. Ткачі підіймалися о третій годині ранку і закінчували роботу о першій годині ночі. Не витримавши такої експлуатації, вони відправили до Чернігова делегацію з 23 своїх товаришів скаржитись губернаторові на нестерпний розпорядок, заведений Уваровим на мануфактурі. В кінці грудня 1828 року до Машіва прибув відділ земського суду, за наказом якого 18 чоловік з числа делегатів було заарештовано і ув'язнено (відсиділи в тюрмі 2,5 року і після тілесного покарання повернулися до Машіва) [5. С. 471]. Мануфактура Розумовських в Батурині працювала за тими ж правилами і також була зв'язана з військовим відомством. На початку 30-х рр. XIX ст. поміщик Г.П. Галаган створив в Ічні суконну мануфактуру, де тільки за 1846 р. було виготовлено 25 тис. аршин сукна [6]. У 1848 р. там працювало 160 кріпаків [7. С. 114]. Галаган володів також цукровим, двома винокурними, цегляним і селітряним заводами. Умови праці були важкими - робочий день сягав 14-15 годин, широко застосовувалася жіноча і дитяча праця [8. С. 361].

Іншою галуззю промисловості, де поміщик займав монопольне становище, було цукровиробництво. Воно почало робити свої перші кроки на початку XIX ст., коли в південних повітах Чернігівщини широке розповсюдження отримало вирощування цукрових буряків. Середній урожай становив 800-1000 пудів з десятини. В 1807 р. граф Кочубей збудував у Бобровиці цукровий завод і більшу частину земель відвів під цукрові буряки. В 1825 р. на заводі був відкритий цех з виробництва рафінаду, і вже через 20 років там за рік вироблялося цукру на 1 600 крб. На заводі працювали здебільшого кріпосні, але були і вільнонаймані. Тільки чорноробочих нараховувалося 118 чоловік [9]. У 1825 р. в с. Макошине вступив у дію цукровий завод, збудований графом Кущельовим-Безбородьком. У Вертіівці (до 1945 р. - Веркіївка) в 1839 р. граф Безбородько створив цукровий завод, на якому в 1846 р. було виготовлено продукції на суму 27 тис. крб. сріблом [10. С. 471].

У 30-40-х рр. XIX ст. в Семенівці було введено в дію суконну і парусинову фабрики, цукровий завод, які належали поміщику Ладомирському. На цих підприємствах в 1842 р. працювали 377 кріпаків, а також за наймом мешканці селищ, розташованих неподалік. У 1841 р. на парусиновій фабриці було виготовлено 3 тис. штук парусини, в 1847 р. на суконній фабриці - 11,5 тис. аршин різного сукна, на цукровому заводі - 1071 пудів цукру. Всього вироблялося за рік продукції на 86 тис. карбованців. Парусина і сукно продавались у Москві, Харкові, Кролеві та Ромнах. Розширення виробництва підтримувало збільшення вирощування овець. У 1847 р. на хуторі Катальєвському (неподалік від Авдіївки) Скоропадський збудував цукровий завод, де за сезон вироблялося 13 900 пудів цукру. Тут працювали також і мешканці Авдіївки - кріпаки і вільнонаймані [11. С. 336]. В 1840 р. подібних цукрових заводів на Чернігівщині вже було 14, а ще через п'ять років - 25 [12. С. 310].

Розвиток цукрової промисловості вимагав вищої агрокультури. На бурякових плантаціях треба було переходити до багатопільної сівозміни, глибокої оранки, рядкового

посіву тощо. А це вело до застосування і поширення досконаліших знарядь - плугів нових систем, рядкових сівалок тощо. Бурякові плантації заводили завдяки посиленню експлуатації поміщиками селянських наділів, причому селян переводили на пішу панщину чи на роботу при фільварковій запряжці, або вони повинні були просто працювати на цукрових плантаціях свого поміщика. Розвиток цукрового виробництва був посильним насамперед найбільшим поміщикам. Спроби дрібних підприємців з поміщиків відкрити в себе цукроварні нерідко закінчувалися крахом через брак необхідних для цього коштів. Це було особливо частим явищем у 1850-х роках, коли цукрова промисловість переходила до вищої техніки - від «вогневих» цукрових заводів до «парових». У цілому розвиток цукрового виробництва розхитував підпори натурального кріпосницького господарства. Воно було кроком уперед на шляху розвитку товарного землеробства. Невеликі підприємства руйнувались і закривались або переходили в оренду до купців.

Дрібним поміщикам доводилось освоювати нові сфери діяльності. Наприкінці XVIII ст. у Новій Басані відкрились дві винокурні, які належали поміщикам. У 1811 р. запрацював завод з переробки шкіри, а в 1850 р. - воскобійний завод [13]. У містечку Монастирище в першій половині XIX ст. працювали три винокурних заводи кустарного типу, які належали поміщикам Забілі, Солонині і Романовичу. Загальна річна потужність цих заводів становила 38 727 відер вина [14. С. 298]. У Холмах діяли шкіропереробний і винокурний заводи, каретна фабрика, де здебільшого застосовувалася праця кріпаків [15. С. 35]. Кріпаки Авдіївки працювали на винокурні поміщика, яка знаходилась неподалік, на хуторі Кистері. В с. Медведі працював чинбарний завод кн. Баратова, на якому оброблялося шкіри на 1 070 крб. У поміщика кн. Румянцева в с.Вишеньки був механічний завод, який виробляв за рік різних чавунних товарів на 28 000 крб. [16].

У містечку Любеч, центрі волості Городнянського повіту, в руках поміщиків Милорадовичів у першій половині XIX ст. була сконцентрована основна маса землі [17. С. 82]. Вони перетворили містечко в сімейне гніздо, центр своїх великих володінь на півночі Чернігівщини. В їх любецькому маєтку діяв один з найбільших у губернії пивоварний завод, що випускав понад дві тисячі відер пива за рік, а також невелике винокурне підприємство. На цих мануфактурах використовували здебільшого працю кріпаків [18. С. 20]. Кожного року спускали на воду 40 дерев'яних плоскодонних річних суден (любецьких барок), які брали на борт до 15 тис. пудів різних вантажів. Екіпаж судна складався з 15-20 робочих-судновиків. Барки були пристосовані для плавання тільки за течією. Вони відправлялися вниз по Дніпру до м. Херсон, де продавалися на дрова [19. С. 86; 369].

У першій половині XIX ст. у ряд промислових галузей на Чернігівщині успішно проникав купець. З грудня 1801 року вступив у силу дозвіл представникам недворянських станів (купцям, міщанам, державним селянам, вільновідпущеним) купувати землю. Наказ від 1803 року про «вільних хлібопашців» законодавчо закріпив спадкову власність цієї групи звільнених від кріпосної залежності. Капіталізм, що зароджувався на Чернігівщині, уже почав у цей час вступати в мануфактурну стадію свого розвитку, де торговельний капітал існував у нерозривному зв'язку з промисловим. Підприємці Кирикови ще в 1784 р. збудували біля Бобровиці селітроварні, що проіснували декілька десятиліть. За дозволом губернського правління на них працювали вільнонаймані робітники. У Покошичах представникам недворянських станів належало чотири шинки і 50 винокурень. 1859 р. в одному з шинків Покошичів було продано 3000 відер гарячого вина [20].

Виробництво сукна набуло розвитку в руських слободах Новозибківського, Мглинського і Стародубського повітів Чернігівської губернії. Найвідомішим був посад Клинци, у якому працювали 22 суконні та шерстяні фабрики, сім з яких мали паровий устрій. Швидке зростання промисловості там розпочалося з 1830 року. Мешканці посаду довгий час купували сукно на польських мануфактурах, але повстання в Польщі призупинило цей процес, слобожани розпочали своє виробництво. Цьому допомогло знання справи, близькість матеріалу - шерсті та дешевого палива. Сукна слобідських фабрик збували в основному в Москві та Петербурзі. Із слобідських фабрикантів тільки Горячнин вів торг в Україні. У 1830 - 1831 рр. уряд запровадив зміни існуючих тарифних постанов про шерсть. Почали збільшуватися поставки шерсті за кордон, а мериносне вівчарство стало необхідним компонентом поміщицького і купецького господарства [21]. У галузях, пов'язаних із обробкою продуктів скотарства (шкіряній, салотопній, свічко-восковій, свічко-сальній, миловарній і стеариновій промисловостях), купецька мануфактура ще з першої чверті століття зайняла щодо поміщицького підприємства панівне становище. В 1832 р. 94,1 % всіх підприємств у цих галузях належали купцям і лише 5,9% - поміщикам.

У другій чверті XIX ст., особливо з 1840-х років, спостерігається також перетворення

торговельного капіталу в промисловій у таких галузях, як оброблення зерна й шерсті. Купці, що продавали хліб і шерсть на вивіз, у міру збільшення попиту на високоякісне зерно, борошно і шерсть починають заводити власні млини і вовномийні. У Чернігівській губернії в 1832 р. було 63,6 % поміщицьких суконних підприємств, а на початок 1860-х років їх чисельність зменшилась до 22,2%. Поступове витіснення поміщицької мануфактури купецькою пояснювалося тим, що перша була технічно устаткована гірше, застосовувала переважно примусову працю і тому давала нижчу проти капіталістичних підприємств продуктивність праці, випускаючи гіршу продукцію. В 1851 р. на суконних підприємствах Чернігівської губернії виробіток одного працівника на поміщицькій мануфактурі становив 106,9 крб., у той час, як на купецькій - 415 крб. Робітники на купецьких підприємствах працювали по 12-13 годин, за що отримували щомісяця 5 крб., а чорноробочі - від 25 до 50 крб. за рік. У суконному, цукроварному і машинобудівному виробництвах капіталістичні підприємства цього періоду являли собою мануфактури з широким поділом праці. В інших галузях переважала капіталістична майстерня, заснована на простій кооперації. Як мануфактура, так і капіталістична майстерня в цей період ще майже цілком ґрунтувались на ручному виробництві і тому розвивалися порівняно повільно.

Крім поміщицьких і купецьких, у першій половині XIX ст. на Чернігівщині існували й казенні підприємства, що обслуговували майже виключно військові потреби. Казенні підприємства, що, як і поміщицькі мануфактури, працювали переважно на кріпацькій праці, переживали на початку XIX ст. тяжку кризу. В 1820-х роках майже всі дрібні казенні підприємства були ліквідовані, а в кінці 20-х років перед урядом постало навіть питання про ліквідацію Луганського заводу (чавун і залізо привозили в той час на завод з Уралу, а це було невигідно для уряду). [22. С. 265, 330].

У 1848 році царський уряд погодився з правом приватновласницьких селян та інших кріпосних людей купувати землю, будинки, лавки та інше нерухоме майно. Але при цьому потрібна була згода поміщика. Відродилися старі цехові традиції. З 1781 р. в с. Семенівка діяли кравецький, чоботарський, ковальський, ткацький, гончарний, музикантський, старицький (каретний) та інші цехи [23. С. 430]. В 1834 р. у Семенівці вже нараховувалось 8, а в 1847 р. - 16 шкіряних майстерень, де оброблялось більше 2 тис. шкур. Майстерні, як правило, обслуговували господар і члени його родини. Крім того, використовувалася й наймана праця [24].

В Олишівці працювало два цехи - торговий та ремісничий. Цех складався з парубків, у яких був старшинець або по-іншому цехмайстер, він мав свій значок - палицю з очерету із срібною голівкою. В робочі дні значок зберігався в церковній ризниці. Кожен цех мав шість великих зелених свічок, які запалювали на свята. Цехові ставали у центрі церкви по троє, один за одним. На великі свята двоє цехових з палаючими свічками входили до вівтаря, один в північні, інший в південні двері, там стояли з обох боків престолу, по закінченні читання Євангелія виходили до свого цеху. За старою традицією, цехи у Березні (ткацький і кравецький) давали по великій свічці у всі церкви містечка на Світлу неділю, Різдво Христове і на Покров Богородиці. Цех чоботарів (шевський), найзаможніший, давав свічки у всі церкви, як і кушнірський (скорняків), різницький (м'ясників) та ковальський. Був ще й «старечий» цех - убогих, які жили в шпиталях.

Мешканці Тулиголова займалися рубкою та різкою лісу, який продавали за підрядами. Інші займалися гончарством. Останні мали свій цех, цехмайстера і свою розправу. Старшини цеху наглядали за поведінкою його членів. Якщо хтось завинив у чомусь, старшини з цехмайстером призначали покарання: винуватця прив'язували на вулиці до огорожі за руку й за ногу, щоб кожний міг його бачити, сумління примушувало гірко каятися і ставати на шлях виправлення. Декого карали, посилаючи копати могили для померлих бідняків. Цех гончарів також вступав у підряди і виконував прийняті обов'язки відповідно до домовленості.

Частина населення Носівки займалася ремеслами, в тому числі 138 чоловік - ткацтвом, 52 - теслярством [25. С. 66]. Козаки і селяни Авдіївки виготовляли колеса, вози, сани та домашній посуд. Вироби збували здебільшого в с. Орлівка (за 12 верст від Авдіївки), де щотижня проводилися базари і двічі на рік - ярмарки. Мешканці Седнева наймалися на сезонну роботу до приватних підприємців для доставки в Чернігів різних товарів водним шляхом. Олишівка була відома льоном, садами, чоботарством. Олишівські чоботарі кожного року виготовляли понад 5 000 пар простих чобіт, які відправляли здебільшого до Києва і лише незначну частину реалізовували на місцевих торгах. Мешканці Коропа займалися торгівлею і частково ремеслом - ковальством і чоботарством. У Седневі значна кількість мешканців займалася переробкою шкіри та її продажем. Населення містечка Семенівка займалося

різними промислами: переробкою шкіри (на 10 заводах до 1755 шкур), пошивом кожухів і чобіт, добуванням дьогтю тощо.

Розвиток капіталістичних відносин вніс часткові зміни і в соціальну структуру населення. Між четвертою та десятою ревізіями (1782 і 1859 рр.) кількість усього населення Чернігівської губернії збільшилася з 1176,6 тис. до 1461,5 тис. душ, у тому числі міського - з 79,2 до 146,4 тис. душ, або майже вдвічі [26. С. 33]. В 1851 р. в губернії нараховувалося 3 634 купці (з дворян, міщан і заможних селян). За 1825-1860 рр. чисельність робітників збільшилася з 2 994 до 12 257 чоловік. Поповнення промисловості робочою силою йшло в основному за рахунок селян, які розорилися. Тільки серед державних селян у 1859 р. нараховувалося до 15 тис. безземельних і таких, що не мали хати [27. С. 100].

Таким чином, у першій половині ХІХ ст. зміни в промисловому виробництві Чернігівщини відбувалися під впливом промислового перевороту, що привів до появи нових галузей. Це в свою чергу стало поштовхом до формування спеціалізації районів на виробництві певної промислової продукції. В промисловості губернії головне місце стало належати галузям з переробки продуктів сільського господарства і тваринництва. В соціально-економічному житті регіону відбувалися процеси, які були притаманні більшості регіонів Російської імперії, однак мали місце й певні особливості. Уряд, враховуючи специфіку Чернігівщини, залишив дійсною значну кількість норм і правил, які склалися історично в економічному житті регіону.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 163. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 37.
2. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1-27. - Арк. 296-297.
3. Домонтович М. Черниговская губерния - СПб., 1865. (Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба). - С. 356.
4. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 47. - Арк. 1099.
5. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. - К., 1959. - С. 471.
6. ДАЧО. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1434. - Арк. 1; - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 3577. - Арк. 221, 222.
7. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ - першій половині ХІХ ст. - К., 1960. - С. 114.
8. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. 7. - СПб., 1903. - С. 361.
9. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 11 152. - Арк. 524, 525.
10. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. - К., 1976. - С. 471.
11. Домонтович М. Назв. праця. - С. 336.
12. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. - СПб., 1858. - С. 310.
13. Центральный государственный исторический архив Российской Федерации. - Ф. 20, - Оп. 12. - Спр. 242. - Арк. 68, 168.
14. Домонтович М. Назв. праця. - С. 298.
15. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Ч. 3. - Чернигов, 1886. - С. 35.
16. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 33. - Спр. 41. - Арк. 297.
17. Милорадович Г. Местечко Любеч. - Чернигов, 1859. - С. 82.
18. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України: кінець ХVІІІ - перш. пол. ХІХ ст. - К., 1958. - С. 20.
19. Домонтович М. Назв. праця. - С. 86, 369.
20. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 8 359. - Арк. 208.
21. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 13. - Спр. 47. - Арк. 1097.
22. Домонтович М. Назв. праця. - С. 265, 330.
23. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. Т.1.: Полк Стародубский. - К., 1880. - С. 430.
24. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 3577. - Арк.231.
25. Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 66.
26. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т.1. - Чернигов, 1898. - С.33.
27. Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 100.

